

37²⁶
E 173/16

AZ

ÚJSZÖVETSÉGI KÁNON

FORDÍTÁSAIRÓL

IRTA

ERDŐS JÓZSEF

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA

*Különlenyomat az Egyetemes Philologiai Közlöny 1906. évi
III—V. füzetéből*

RENDKÖZMÉNYEK FÜZETÉBŐL
EPL. ÖZVEJÉBŐL

11571

BUDAPEST

1906

AZ ÚJSZÖVETSÉGI KÁNON FORDÍTÁSAIRÓL.

Miként Izraél népének történelme szerint az őskorban kijelentett üdvigéret (Gen 3₁₅) évszázadokon át szent hagyományképen szállott nemzedékről nemzedékre mindaddig, míglén Mózes a Genesisben a világ és az emberiség történetét írásba foglalta és ezzel az események és tények hű megörökítését megkezdte: akként a szellemkölcsei világ hajnalhasadásakor, tudniillik a keresztyénségnek mint egyetemes világ-vallásnak első évtizedeiben is beérték a lelkek az Idvezítő egyszerű modorban hirdetett igéivel, példázataival, alkalmi beszédeivel s nem érezték szükségét az írott szövegnek, annál kevésbbé valamely megállapított kánonnak. Ámde mikor már a jézusi tiszta tudomány a különféle elegyítések ellenében védelemre szorult, szükségessé vált az eredeti tartalom megszóvegezése, a mit az evangéliomírók, majd nyomokban Pál, Péter, Lukács és Jakab cselekedtek meg. A görög szövegű kánoni iratok részint eredeti mivoltukban, részint már jó korán az ezek után készített kéziratokban terjedtek el a görögül értő keresztyének között, míg ellenben az idegen ajkú népek szükségleteinek megfelelőleg már a kánonosítás befejezése előtt, annál inkább annak megtörténte után létrejöttek azok az értékes *ős fordítások*, a melyek szövegkritikai tekintetben mind e mai napig méltán nagy jelentőségű készletül tekinthetők. Kritikai használatuknál azonban nagy vigyázat szükséges, a mennyiben előzetesen mindig nyomoznunk kell azt a régi görög eredeti kéziratot, a melynek alapján az illető fordítás készült, továbbá meg kell állapítanunk, hogy a szóban forgó *ős fordítás* későbbi másolatainál mennyiben érezhető valamely később korbéli görög kéziratnak vagy épen a Vulgatának hatása, mint szintén a hitviták tárgyául felhasznált egyes tételek eltérő olvasása. Ezen kívül mérlegelendő az a körülmény, vajjon az a nyelv, a melyen a kérdéses fordítás készült, mily vonatkozásban van az eredeti szöveg nyelvével akár philologiai, akár egyetemes műveltségi szempontból.

E szerint a különböző fordítások tudományos értéke viszonylagos; sőt, ha nem is közvetlenül az eredetiből, hanem csupán valamely előző fordítás, például a pešittá vagy Vulgata nyomán készültek: akkor csakis az alapul vett fordítás elbírálása tekintetéből van jelentőségök.

Hogy azonban előterjesztésünk minél teljesebb legyen, szólunk az újszövetségi kánon régi keleti és nyugati, valamint gót és szláv nyelvű fordításain kívül, a könyvnyomtatás feltalálása óta készült többi nevezetesebb fordításairól is, mint a melyek nemcsak szorosabb értelemben vett vallási, hanem philologiai, tudományos és műveltségi szempontból is kiváló figyelmet érdemelnek.

I. Keleti fordítások.

Szír.

a) Korra nézve az ős Itala-val majdnem egyidejű a legrégebb keleti nyelvű fordítás, tudniillik a szír *pešittā*, melyet két ősi kéziratban *Ignatios* antiochiai pátriárka megbízásából a III. Julius pápánál követségben járó *Moses mardini* (mesopotamiai) pap hozott át Európába. A kinyomtatás kieszközlése céljából ajánlattal ellátva a később kancellárrá lett tudós *Widmanstad* Alberthez fordult, a ki is a *pešittā* *Moses* és *Pastell* Vilmos támogatásával I. Ferdinánd költségén Bécsben két kötetben sajtó alá rendezte 1555.¹⁾ Ebből a kiadásból és ennek nyomán a Tremelliuséból²⁾ (itt azonban 1 Ján 5₇ kivételével), meg az antwerpeni polyglottából (1572) még hiányzik 2 Pét, 2 és 3 Ján, Jud és Apok., továbbá Ján 7₅₃—8₁₁ 1 Ján 5₇, de a mely részleteket már a párizsi (1645), londoni (1657) polyglottába, *Leusden* és *Schaaf* edíciójába (Leyden 1709. 2. kiad. 1717), valamint a londoni bibliatársaság (1816) Buchanan és Lee által eszközölt kiadványába bevettek, miután már előbb a kérdéses négy közönséges levelet *Pococke* (Leyden 1630) a bodlejanféle codexben meglevő szöveg szerint, az apokalypsist pedig *de Dieu* (Leyden 1627) a gyaníthatólag 622 táján herakleai Tamás (Thomas Charklensis) által eszközölt fordítás, illetőleg másolat — a ma úgynevezett firenzei kézirat — szövege nyomán közrebocsátotta, 1 Ján 5₇-et pedig Tremellius a saját fordításában széljegyzetképen közölte.

Szintén régi korú a nitriai pusztán levő zárda könyvtárából a

¹⁾ *Hirt*, Oriental. u. exeget. Bibliothek. Jena 1772—76.

²⁾ Ἡ καινὴ διαθήκη. Testamentum novum. דִּיתִיקָה דְרִתָּא. Est autem interpretatio syr. N. T. hebræis typis descripta, plerisque etiam locis emendata. Eadem latino sermone reddita autore Immanuele *Tremellio*, cuius etiam grammatica chaldaica et syra adiecta est. Excud. Henr. Stephanus. Anno M. D. LXIX. Szír betűk hiánya miatt van héber betűkkel nyomtatva.

ból gyakran segítségére van az exegetának, a mennyiben némely kérdéses tétel értelmezésénél kalauzúl fogadható el.

Ma már tudjuk, hogy míg a pešittá őszövetségi felét többen készítették, addig az újszövetségi része egy fordítónak a munkája. Az alapul vett görög szöveg leginkább hasonlít az Itala forrásául használt kézirat meg az *A* és *D* codex szövegéhez, a melytől azonban itt-ott eltér annyiban, hogy egyes tételrészeket hol kihagy, hol hozzátold.¹⁾

Keletkezése idejéül a szír hagyomány az apostoli korszakot tekint, mintha a fordító a Thaddæus apostol Achæus nevű tanítványa volt volna. Ez ellenében általános kritikai nézet az, hogy ez őszír fordítás létrejövetelének ideje a második század végénél előbbre nem tehető. Ekkor tájban való eredete mellett szól az a tény, hogy a belőle hiányzó antilegomenonok, tudniillik 2 Pét 2 és 3 Ján Jud és Apok még akkor nem jutottak kánoni érvényre; továbbá az a körülmény, hogy a Bardesanes (Bar Deisan sz. 154 mh. 224) szír vallásbölcseivel és hymnusköltőivel kezdődő szír keresztyén irodalom az újszövetségnek szír fordításban való elterjedését feltételezi; végül az a magartatás, hogy a jakobiták, nestorianusok és monophysiták ebben a hiányos alakban fogadták el hitelesnek az újszövetségi kánont.

b) A pešittánál három századdal később, Xenaias vagyis *Philoxenos* mabugi (hierapolisi) monophysita püspök megbízásából *Polykarpos* vidéki püspökhelyettes (chorepiscopus) lefordította az újszövetséget szír nyelvre. Munkáját, mely *philoxeniana versio* néven ismeretes, 508-ban fejezte be. Ugyanezt 616-ban harkleai vagyis herakleai (Palesztina, Szíria vagy Mesopotamia területén levő városbeli) *Tamás*, az antonianusok alexandriai zárdájában, két vagy több kézirat szerint kijavíttatta és részint széljegyzetül, részint a szövegbe beillesztve variánsokat is közölt benne. Ebben a Tamás által revideált szövegben maradt fenn a **Philoxeniana** mind a mai napig, miért is ezt herakleai fordításnak is szokták nevezni. Megvan benne a teljes újszövetségi kánon, tehát a pešittából hiányzó négy antilegomenon is, az apokalypsis kivételével, a mely egyetlenegy kéziratában sincs meg. Erre nézve azonban tudnunk kell, hogy az indiai születésű *Aden* Gáspár 1580-ban Rómában egy szír nyelvű újszövetségi codexet másolt le, a melyben megvan az apokalypsis is; viszont ez az apokalypsis fordítás az 1582-ben készült firenzei kéziratban maradt fenn, a melynek a végén a másoló megjegyzi, miként az eredetijét 622 táján herakleai Tamás másolta, esetleg talán fordította is. Ezenkívül van még egy másik firenzei, úgy-

¹⁾ *de Wette*, Lehrbuch der hist. krit. Einl. in d. N. T.⁵ Berlin 1848. *Weber*, de usu vers. syr. hermeneutico. Lips. 1778. *Winer*, de vers. N. T. syr. usu critico caute instituendo. Erlang. 1823.

nevezett Medici-féle hasonló kézirat, a melynél azonban hiányzik a Tamás nevének említésére vonatkozó aláírás. Annyi bizonyos, hogy az apokalypsis szír fordítása sem a pešittában, sem a Philoxenianában nem volt meg, de elfogadható érv alapján azt sem lehet elvitatni, hogy az apokalypsiszt szír nyelvre Tamás fordította le.

A harkleai fordítást, azaz a Philoxenianát, nyomtatásban először *White* József (mh. 1814) adta ki SS. Evangg. vers. syr. Philoxeniana. Tom. I. II. Oxon. 1778. Act. Apost. et Epp. tam cathol. quam Paul. Tom. I. Act. Ap. et Epp. cath. compl. 1799. Tom. II. Epp. Paul. compl. 1803. Az ő nyomán az evangéliomokat értékes adalékokkal ellátva kiadta *Adler*, Nⁱ Tⁱ versiones Syriacæ Simplex, Philox. et Hieros. denuo examinatæ. Kopenh. 1789.

A Philoxeniana jellemző tulajdonságai közül figyelmet érdemel az, hogy a pešittánál is görösebben ragaszkodik a kánonszöveg szavaihoz és betűihez; a görög névelőt a szír személyes névmással fejezi ki; az összetett görög szavakat etymologice széttagolja, p. o. εὐσέβεια timor pulcher; a görög mondatszerkezetet utánozza p. o. Mk 14₅₈ διὰ τριῶν ἡμερῶν per tres dies e helyett: in tribus diebus; gyakran a görög eredeti szöveg ismerete nélkül alig érthető. Ebből azt következtetjük, hogy nem annyira templomi használat, mint inkább kritikai összehasonlítás céljából készült, a mit a vonatkozó útalási jelek igazolnak, a melyek közül hogy mennyit alkalmazott Polykarpos és mennyit Tamás — kritikailag megállapítani nem, csak gyanítani lehet.

c) A jeruzsálemi talmud nyelvéhez hasonló szójárásón és sajátos írással maradtak fenn a jeruzsálemi vagy palesztinai szír fordítás töredékei, a melyeknek mennyiségéből azt lehet következtetni, hogy az egész biblia le volt fordítva erre a nyelvre. Az antiochiai zárdában 1030-ban feltalált vatikáni kézirat voltaképen egy evangeliarium, a mely az evangéliomok teljes fordításából készített kivonatul tekinthető. Leírta és belőle mutatóványul Mt 27₃₋₃₂ szövegét közölte *Adler* (Nⁱ Tⁱ versiones syriacæ etc. Hafniæ [Kopenh.] 1789), majd újabban *Miniscalchi-Erizzo* gróf (Evangeliarium Hieros. Veronæ 1861/64 két kötet). Ebben megvan a pešittából és Philoxenianából hiányzó szakasz Ján 7₅₃—8₁₁.

A szír bibliai kéziratok részint Egiptomból, részint Malabarból és Kinából kerültek az európai könyvtárakba.

Aethiop.

a) Az aethiopok vagyis abessziniabeliek közt az a monda járja, hogy az ó- és újszövetségi kánont egy *Aba Salama* nevű kereszttyén fordította le arabból geez nyelvre. Az egyháztörténelemből meg úgy tudjuk, hogy Aethiopiában Nagy Konstantin alatt a ne-

gyedik század kezdetén, főképen Frumentius axumi püspök és munkatársa, Aedesius, buzgólkodása folytán gyökeresedett meg a keresztyénység, s ekkor tájban és ezen az úton jött létre az ó-szövetségnek a LXX, az újszövetségnek közvetlenül a görög eredeti szövegből eszközölt ős æthiop, azaz geez nyelvű fordítása. Noha ezt a nyelvet a XIV. század óta az általánosan elterjedt amhari szójárás kiszorította, mindamellett egészen máig ez maradt az egyházi irodalom nyelve és ezen olvassák a bibliát is.

A fordító benszülött æthiop és nem görög származású egyén volt; erre vall a görög szöveg nem értése folytán elkövetett számos tévedése, p. o. Mt 4₁₃ ἐν ὁρίοις Ζαβουλών, in monte Z.; Act 2₃₇ κατενόησαν τῆ καρδιά, aperti sunt quoad animum (κατηνοήθησαν); Act 3₂₀ προεχειρισμένον, quem præunxit (mivel προεχειρισμένον-t olvasott); 1 Kor 12₂₈ καὶ οὐδὲν μὲν ἔθιτο κτλ. aurem (οὐδὲν) posuit ecclesie etc. Legjobb aránylag az evangéliomok fordítása, bár itt meg igen gyakran kétféle olvasást is egybefog, így Mk 15₈ ascendit et clamavit.

Nyomatásban megjelent e fordítás Rómában 1548. 49. két kötetben; de mivel ebben a protographonban az Acta hézagosan látott napvilágot, a kiadás körül fáradozó Tasfā-Šion, vagy a mint ő magát latinul nevezi, Petrus Aethiops, a hiányzó részeket részint görögből, részint a Vulgatából szintén lefordította geez nyelvre. Így került be ez az æthiop újszövetségi szöveg a londoni polyglottába (1657), de mind a lenyomatás, mind a hozzá csatolt latin fordítás hibás, használhatatlan és értéktelen.¹⁾ Az angol bibliatársaság megbízásából Platt által eszközölt æthiop újszövetségi fordítás (evangéliomok 1826, a többi könyvek 1830) csakis a missio céljára alkalmas.²⁾

b) A sémi nyelvcsalád déli ágához tartozó *amharai* vagy *amhár* nyelvjárás a XIV. század óta élő nyelv, a melyre újabb időben az angol bibliatársaság szintén lefordította az újszövetséget; hogy azonban régebb keletű teljes fordítás volt-e valaha, az bizonytalan és kérdéses. Az európai tudomány csakis egy régibb korú amhár evangéliomi töredéket ismer Lk 11₁₋₁₃, mely a giesseni egyetemi könyvtárban van. Ennek alapjául az æthiop fordítás szövege szolgált, a melyhez nagyon hasonlít, a mint hogy az amhár írás is általában egyezik az æthioppal, csupán néhány írásjeggyel bővebb.

¹⁾ Bode, Evangelium sec. Matthæum ex versione æthiopicæ interpretis . . . præfatus est Chr. Ben. Michaelis. Hal. 1749.

²⁾ A Catalogue of the Ethiopic Biblical Manuscripts in the Royal Library of Paris and in the Library of the British and Foreign Bible Society by Th. Pell Platt. London 1823.

Egiptomi.

Az első egiptomi keresztyén gyülekezetet a hagyomány szerint Márk evangelista alapította görögül beszélő zsidókból és pogányokból Alexandriában, a honnan az evangéliom mihamar elterjedt az egész országban. Mivel azonban a köznép, főképen a ptolemausi kor lehatnyatlása után már kevésbé értett görögül, sőt az ős kopt nemzeti nyelv az ország belsejében és a felsőbb vidékeken időről időre mindinkább háttérbe szorította a tudományban, műveltségben három századon át vezérlő szerepre alkalmasnak bizonyult görög nyelvet: ennél fogva az újszövetségnek kopt nemzeti nyelvre való lefordítása jókorán szükségessé vált. A sahidai (előbb thebai), bohairai (régebben memphisi), fajumi és achmími nyelvjáráson korunkig fennmaradt többé-kevésbé teljes bibliafordítások a második, legkésőbb a harmadik században már ismeretesek voltak, a mire abból is következtethetünk, hogy az ephesusi (431) és chalcedoni (451) zsinaton résztvevő egiptomi keresztyén tudós püspökök egy hangot sem értettek görögül és a negyedik században a Veres tenger partvidékein lakó szerzetesek kivétel nélkül csakis kopt nyelven beszéltek, a mely elnevezés vagy az *Αἴγυπτος* fordított rövidítéséből, vagy a felső egiptomi Koptos kereskedelmi város nevének összevonásából keletkezett.¹⁾

A hamita nyelvsaládhoz tartozó s görög kölcsönszókkal bővelkedő kopt nemzeti nyelvet az arab nyelv réges régen teljesen kiszorította a közhasználatból²⁾; ma már magok a monophysita felekezetekhez tartozó, körülbelül félmillió lelket számláló keresztyén koptok sem értik őseik nyelvét, sőt a papok is a kopt szöveg magyarázatául és közérthetőség indokából, kapcsolatosan az arab fordítást is mindig felolvassák a hívek előtt³⁾: mindamellert úgy nyelvtörténelmi, mint szövegkritikai szempontból becses okmányul tekinthető az ős kopt újszövetség. Korra nézve legrégibb

a) a felsőegiptomi vagyis thebai, az araboktól *sahidi*-nak (es-sa'id, אל מעיד) nevezett fordítás, melyből jelentékeny töredékek és variánsok maradtak fenn főképen Borgia bibornok (mh. 1804) gyűjteményében. Innen került a római Propaganda könyvtárába is az a 13 lapnyi régi thebai codex, mely Ján 6—8 kopt fordítású töredékét tartalmazza hozzácsatolt uncialis írású görög szöveggel. Jegye *cod. T*

¹⁾ *Renaudot*, Liturgiar. orientall. collectio. Paris 1715. 16. két kötet.

²⁾ *Steindorff*, Kopt. Grammatik mit Litteratur, Chrestomathie und Glossar. Berlin 1894, a Porta linguarum orientalium XIV. kötete.

³⁾ *Niebuhr*, Beschreibung von Arabien. Kopenh. 1772.

(Borgianus). Kiadta *Georgi* Ágost Antal, *Fragm. Evang. S. Joh. græco-copto-thebaicum sæculi IV.* (Joh VI₂₁₋₅₉ VI₆₈—VIII₂₃) Rom. 1789. Újból összehasonlította Tischendorf, a ki a codex korát az ötödik századra teszi. Részletek kiadása körül fáradozott szintén *Mingarelli* (Mt és Ján. Bol. 1785) továbbá *Woide*, a kinek 1778-ban megkezdett munkáját (1790-ben történt halála folytán) csakis 1799-ben fejezte be és adta ki *Ford Henrik*¹⁾; majd két dán tudós, úgymint *Zoëga* (*Catal. Codd. Copt. Mss. qui in Museo Borgiano adservantur.* Rom. 1810) és *Engelbreth* (*Fragm. Basmurico-Coptica V. et N. T. Kopenh.* 1811); újabban *Lemm O.* (*Bruchstücke der Sahid. BÜ. nach Hdss. der k. ö. Bibl. zu St. Petersburg. Leipz.* 1885). A sahidi olvasása egyezik a régibb codexek, kivált cod. D szövegével és a pešittáéval. Később keletkezett

b) az alsóegiptomi vagyis memphisi, általánosan *kopt* néven ismeretes újszövetségi fordítás, melyből fenmaradt mintegy 60 evangéliomi, 30 Actát és leveleket s 12 apokalypsiszt tartalmazó, de a tizedik századnál nem előbb készült kéziratmásolat. Ezeket a szövegkritikában Marshal összehasonlításai nyomán *Fell*, illetőleg *Mill* értékesítették. A kopt újszövetségi teljes editio princepsét *Wilkins* Dávid adta ki 21 kézirat egybevetése alapján latin fordítással együtt (Oxford 1716). A brit bibliatársaság evangéliomi kiadványa *Tattam* közreműködésével jelent meg 1829. Újabb kritikai kiadások: *Schwartz*e, a négy evangéliom 1846. 47., folytatását halála után *Bötticher* tette közzé: *Acta apostolorum coptice*, Halle 1852. *Epistolæ N. T. coptice* 1852. Az apokalypsis még nem jelent meg nyomtatásban, valószínűleg nem tekintették kezdetben kánoni iratnak. A kopt fordítás olvasása általában az ABCDL codexekével, valamint a szír és Itala versiókéval egyezik, de gyakran eltérések is találhatók.

c) Fajjumi nyelvjáráson Mt Mk Ján evangéliomából és Pál apostol Róm 1+2 Kor Ef Fil és 1 Th leveleiből maradtak fenn töredékek. A fajjumi nyelvjárást ezelőtt a Delta keleti vidékein lakó basmurok dialektusával azonosították, de újabban kiderült, hogy ezek a kéziratok a fajjumi kopt nyelvű leletek szövegével azonos nyelven vannak írva és ezzel közeli rokonságban van a középegiptomi nyelv. Ebből a fordításból nyomtatásban vajmi kevés jelent meg.²⁾

d) Achmím vagyis az ős Panopolis lakóinak nyelvén inkább ószövetségi részletek láttak napvilágot; az újszövetségből Jud 17—20

¹⁾ Appendix ad edit. N. T. ex eod. Ms. Alex. a C. G. Woide descripti, in qua continetur fragm. N. T. dialecti superioris Aegypti etc. Oxon. 1799.

²⁾ *Quatremère*, Recherches crit. et hist. sur la langue et la littérature de l'Égypte. Paris 1808.

és Jak 4₁₋₁₂ jelent meg nyomtatásban egy negyedik századbeli kézirat nyomán.¹⁾

e) A kopt nyelven nem értő egiptomi keresztyének számára az újszövetség egyes könyvei a kopt szöveg mellé külön hasábra írt arab fordításban is megjelentek. Ilyen kiadvány egy példánya van a párisi könyvtárban és talán effajta termék az *Erpenius* (van Erpen) Tamás (1584—1624) hollandi orientalista által kiadott arab nyelvű újszövetségben az ugyanőtöle arabra fordított apokalypsis is (Leyden 1616).

Örmény, grúz, perzsa.

a) Arménia lakói közt az evangéliomot a legenda szerint már Taddæus apostol elkezdte hirdetni, de a keresztyén gyülekezetek alapítása és szervezése körül főképen Világosító Gergely (*Gregorios phoster* [örm. Szurp Krikor]) szerzett kiváló érdemeket az által, hogy Tiridátesz királyt alattvalóival együtt Kr. u. 305 táján megtérítette és hívei oktatása céljából homiliákat is írt. A nemzeti tudomány, műveltség és egyházi irodalom alapvetője pedig *Mieszrob* előbb királyi titkár, később remete, a ki a 38 betűből álló örmény írást 402 körül feltalálta és *Izsák* patriarkával együtt, a nép előtt érthetetlen ó-szír teljes bibliát örmény nyelvre lefordította 412-ben. E két jeles férfiú tanítványa volt *Chorenei Mózes* történetíró, az örmények Herodotosa (szül. 370 táján), a kinek örmény nyelven írt korszakos történelmi munkáját *Whiston* Vilmos és György testvérek adták ki latinul, magyarázó jegyzetekkel ellátva: *Mosis Chorenensis Historiæ Armenicæ libri III; Armenice ediderunt, Latine verterunt, notisque illustrarunt Guilielmus et Georgius Guil. Whistoni filii. Oxon. 1736.* Ugyanezt az eredeti örmény szövegből magyarra fordította és jegyzetekkel kísérte *Szongott* Kristóf, Szamosújvár 1892.

A legrégebb örmény nyelvemlék a biblia teljes fordítása, a melynek hiteles kiadása görög szöveg nyomán készült, de megérzik rajta a pešittá hatása, a mennyiben Izsák patriárka görög biblia hiánya miatt először a pešittából fordított s csak később, midőn *Mieszrob* két tanítványa József (Palnensis) és Eznak (Jo. Ekelensis) Alexandriában a görög nyelvet elsajátították, ekkor fordították le a bibliát együttesen az ephesusi zsinatról (431) magokkal hozott görög szövegű példányból (az ó-szövetséget a LXX-ből). Az apokalypsiszt még akkor nem, csakis későbbben vették be a kánoni iratok közé.

A teljes örmény bibliát az 1662-ben tartott püspöki zsinat ren-

¹⁾ Coptic Mss. brought from the Fayyum by W. M. Flinders Petrie. Lond. 1893.

delete alapján, az Usci kolostor egyik lelkésze *Oszkán* (Uscanus) rendezte sajtó alá Amsterdamban 1666, két kötetben. Ezt a kiadást azonban úgy a kritika, mint az orthodox örmény papság gyanakodó szemmel olvassa, mivel az alapjául szolgáló kéziratot a XIII. században, a ferenczrendi szerzetessé lett Haitho vagy Haithom király uralkodása alatt (1224—70), az örmény egyháznak a rómaival való egyesítése céljából a Vulgata szerint változtatták.

Későbbi örmény újszövetségi kiadások: Amsterdam 1668 és 1698, a teljes biblia Konstantinápoly 1705, Velence 1733. A mechtaristák San Lazaro szigetén (Velence mellett) levő zárdájában jelent meg *Zohrab* János örmény tudós 19 kézirat egybevetése nyomán készült kiadása 1789. 1816. 1863., az evangéliomok 1869, a bécsi mechtarista nyomdában pedig 1864. Az újszövetségi örmény kéziratok számát Gregory hatvannál többre teszi; ezek közül némelyik a III—VI. századból való.

b) Georgia (Grusia, Iberia) lakói között a negyedik század kezdetén (320—330) alakultak keresztyén gyülekezetek, majd aztán az V. vagy VI. században közvetlenül a görög szöveg alapján elkészült a teljes biblia *grúz* nyelvű fordítása is, a mely nyomtatásban 1743-ban jelent meg Moszkvában, de már a szláv biblia szerint revideált és változtatott szöveggel. Ebből variánsokat szemelt ki és bocsátott közre *Alter* (Über georgianische Litteratur. Wien 1798). A grúz fordítás a szláv interpolatiók miatt szövegkritikai szempontból értéktelen.

c) A *perzsa* bibliafordításról a tudomány kevés adattal rendelkezik. Annak az ismeretes két újszövetségi fordításnak, mely mindkettő a négy evangéliomot tartalmazza, alig van valamelyes kritikai értéke. Az egyik kinyomatását Ádám Tamás londoni lord major költségén *Wheloc* Ábrahám kezdte meg és halála után *Pierson* fejezte be Londonban 1657. Ez közvetlenül görög szöveg alapján készült. A másik, evangéliomi fordítás a londoni polyglotta ötödik kötetében jelent meg, a *Pococke* birtokában volt és közvetlenül a pešítából készült perzsa kézirat nyomán. Ebből Mt és Mk evangéliomát latinra fordította és kiadta *Bode*, Helmstadt 1750/51. *Gregory* 27 újszövetségi perzsa kéziratról tesz említést, *de Lagarde* (tkp. Bötticher német orientalista sz. 1827, mh. 1891 decz. 22. Göttingenben, hol 1869 óta a keleti nyelvek tanára volt), a firenzei, leydeni, londoni, pétervári, római és bécsi könyvtárakban található újszövetségi részletfordítások perzsa nyelvű másolatait hasonlította össze.

Arab.

Az arab bibliafordítások kivétel nélkül a Muhammed után való korban keletkeztek. Mind e mai napig ugyanis nincs igazolva az, hogy

a Muhammed és kortársai által ismert, alkalmazott vagy idézett bibliai mondások és vonatkozások magából a kánonból mint forrásból eredtek; legalább a Koránból épen nem lehet bebizonyítani, hogy Muhammed előtt az ó-szövetség egészben vagy részben megvolt volna arab fordításban, sőt inkább valószínű, hogy mivel arab zsinagógák nem voltak, arab nyelvű ószövetségi fordításra sem volt szükség. Az újszövetséggel meg a Korán sem értelmi, sem kifejezésbeli rokonságban nem áll. Mivel az ide vonatkozólag olvasható különböző mondák és következtetések mindig tért engednek az újabb feltevéseknek, ennek alapján én úgy gondolom, hogy a Koránban feltalálható azok a vallási és erkölcsi tartalmú gnomák, példázatok és szólásmódok, melyek a bibliára emlékeztetnek, szájról szájra szálltak tova a keleti népeknél, mint a vallásos lelkek közös érzületének és gondolkodásának többé-kevésbé találó kifejezései.¹⁾

Ó-szövetségi és pedig részint közvetlenül a héber eredeti szöveg, részint szír, kopt, görög és latin kéziratok nyomán készült arab fordítások sokkal nagyobb mennyiségben vannak, mint újszövetségiek. Ez utóbbiak közé számították régebben János sevillai püspöknek állítólag 737 táján a Vulgatából készített fordítását, a mely azonban Lagarde igazolása szerint (*Die vier Evv. Arabisch.* Leipz. 1864) sohasem létezett.

A közvetlenül görög eredetiből eszközölt, később azonban a szír és kopt hívektől saját egyházi fordításaik szerint változtatott újszövetségi fordítások közül ismeretesek: *a)* a négy evangéliom, melybe azonban a szír és kopt fordításból sok interpolatio csúszott be. Nyomatásban megjelent Rómában 1591, 2. kiadás arab-latin szöveggel 1619 és 1774; *β)* az Erpenius fentebb említett arab újszövetségi kiadása, Leyden 1616; *γ)* a párisi polyglottában (1645) és onnan a londoniban is kinyomtatott evangéliomok; *δ)* *de Lagarde* kiadványa «Die vier Evangelien Arabisch aus der Wiener Handschrift, Leipz. 1864; *ε)* az Acta, Páli és közönséges levelek s apokalypsis fordítása a párisi és londoni polyglottában egy aleppói kézirat szerint, melyet valószínűleg cyrenei fi készített, a mit igazolni látszik az, hogy Act 2₁₀-ben τὰ μέρη τῆς Αἰθιοπίας τ. κατὰ Κυρήνην tételt így fordítja: partibus Africae, quæ est patria nostra. Ez ellenében *de Lagarde* (*De N. T. ad versionum orient. fidem edendo.* Berl. 1857) azt állítja, hogy az általa ismert kéziratban Cyrene minden magyarázó pótlás nélkül olvasható.

Hogy ez az utóbb említett fordítás közvetlenül görög eredetiből készült, igazolja a *de Wette* és *Hug* által felsorolt számos félre-

¹⁾ *Steinschneider*, Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden. Leipz. 1877.

értés, a milyen egyebek közt p. o. 2 Kor 6₁₄-ben ez: *μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις*, ne sint *librae vestrae* (ζυγός mérlegkar) *pendentes ad infideles*.

II. Nyugati fordítások.

Itala. Vulgata.

Az olaszországi, közelebbről a római atyafiak, az apostoli korokban még egészen jól értettek és beszéltek görögül, hiszen hozzájuk Pál apostol és Kelemen is görög nyelven írták leveleiket, így hát ők nem érezték a biblia latin fordításának a hiányát. Egészen más volt a helyzet a spanyol, a galliai, az afrikai, főképen a karthagói gyülekezetekben, a melyeknek tagjai kizárólag a hivatalos és általános használatban levő, de barbarismussal kevert latin nyelvet értették. Az ő lelki szükségletök kielégítéséért készült a bibliának, közelebből az újszövetségnek, *latin* fordítása, melylyel már a második század közepén találkozunk. Nemcsak valószínű, de kétségtelen, hogy kezdetben csakis *egy* ilyen és pedig afrikai eredetű latin fordítás volt forgalomban, a mely azonban érdessége és barbarismusa miatt csakhamar rászorult a csiszolásra, javítgatásra és tökéletesbítésre, minek következtében már a második század végén különböző latin szövegű recenziók jöttek létre s terjedtek el úgy északi Afrikában, mint innen kiindulva Olaszországban is, a melyek közül a nyugati egyházi atyák hol ezt, hol azt a kéziratot használták, a melyet épen alkalmilag megszerezhettek. Tertullianus (mh. 223) bizonyára egészen más példányból idézett (de monogamia cap. 11), mint az utána jóval később élt Augustinus (mh. 430), a kinek korában már több ilyen revideált kánonfordítást ismertek és használtak a hívek és az írók egyaránt. Egészen megbízható tehát az ő abbéli nyilatkozata, hogy abban az időben különböző fordítóktól különböző fordítások kerültek a közhasználatba, melyekre nézve azt mondja, hogy in ipsis autem interpretationibus *Itala* ceteris præferatur, nam est verborum tenacior cum perspicuitate sententiæ (de doctr. christ. II. 15). Ez augustinusi megjegyzés alapján keletkezett a mai napig is használatban levő *Itala* elnevezés.

A szövegkritikai szempontból nagy fontosságú *Itala* részint a latin egyházi írók idézeteiben, részint egyes görög-latin codexekben, részint különálló régi kéziratokban fennmaradt egészen napjainkig. Az illető görög-latin codexek: D (evv., Acta = Cantabrigiensis), DE (Acta = Cantabrigiensis és Pál levelei = Laudianus), DEG (= Claromontanus, Laudianus és Boernerianus). Az ismeretes és jelentősebb kéziratok pedig

ezek: α) a Corbeyi (picardiai) apátság könyvtárában talált és Marti-
 nay által 1695-ben Párisban kiadott codex Corbejensis, mely Mt evan-
 géliomát és Jak levelét tartalmazza; β) a Sabatier Péter benzés szer-
 zetes (mh. 1742) «Bibliorum SS. latinæ versiones seu vetus Itala cett.
 quæcunque reperiri potuerunt. Remis 1743. ed. auct. 1749—51.» című
 művének az újszövetséget közlő harmadik kötetében egybegyűjtött
 lenyomatok, nevezetesen: a négy evangéliom a codex Colbertinus, az
 Acta a Laudianus, a Pál levelei és Zsid a Claromontanus és Sanger-
 manensis, Jak a Corbejensis, a többi közönséges levél, az egyházi atyák
 idézetei, az Apok a Primasius kommentárja szerint; γ) a Bianchini
 (Blanchinus) «Evangeliarium quadruplex latinæ vers. antiquæ s. veteris
 Italicæ . . .» Rom. 1749 című munkájában levő lenyomatok, úgymint:
 az állítólag Eusebius püspöktől még a negyedik században másolt és
 1748-ban Milanóban Ircitől kiadott hézagos cod. *Vercellensis* (Piemont-
 ban); a IV—V. századból eredő cod. *Veronensis*; a tyroli Brixenben
 levő VI. századbeli *Brixianus* és a Martiánytól kiadott, fent említett
 Corbejensis; δ) a Bécsben levő V. századbeli uncialis írású bíbor codex
Palatinus, mely Lk és Ján evangéliomát és Mk részleteit tartalmazza,
 kiadta Tischendorf: *Ev. Palatinum ineditum*. Lips. 1847; ϵ) a bob-
 biói zárdában talált, most Torinóban levő V. századbeli cod. *Bobbiensis*
 Mt és Mk töredékeivel; ζ) a Rhediger-féle (boroszlói) könyvtárban
 levő VII. századbeli evangéliomi töredék, cod. *Rhedigerianus*.

Az ős latin fordítás lényeges változáson ment át a IV. század
 végén, a mikor Damasus római püspök (mh. 384) 382 táján megbízta
 a tudós, de önállóan *Hieronymus* szerzetest (mh. 420) a latin biblia
 revisiójával. Hieronymus 383-ban az evangéliomok, 385-ben az egész
 újszövetség revisiójával készen volt s erre hozzálátott az ószövetségi
 latin kánon átdolgozásához, a mit 405-ben fejezett be. Munkájáról,
 melyet *pius labor sed periculosa præsumtionak* nevez, kritikailag döntő
 véleményt alig lehet alkotni, mivel ismeretlenek azok a görög kéz-
 iratok, a melyek nyomán dolgozott és ismeretlen az a latin fordítás
 is, a melyet revideált. Gyökeres javítást bizonyára nem végzett; maga
 mondja az evangéliomokhoz frott előszavában: *Ita calamo tempera-*
vimus, ut his tantum, quæ sensum videbantur mutare, correctis reli-
qua manere pateremur ut fuerunt. Hieronymusnak e revisióját kez-
 detben idegenkedéssel fogadták a hivek és az egyházi atyák, sőt né-
 melyek ezt és a régi Itálát vegyesen használták (p. o. Cassiodorus
 550 körül), mindamellettt idő multán a Hieronymus tudós tekinté-
 lyétől is indítva, lassanként megszokták, a hetedik században meg
 már mint vulgata versiót általánosan elfogadták. Ámde főképen a
 liturgiai használatra szánt könyvekbe sok helyütt számos tételt, sőt
 egész szakaszokat a régi fordítás szerint másolgattak le, majd más

helyütt a régi és új fordítást összevegyítették, úgy hogy egy század mulva már alig lehetett ráismerni a Hieronymus-féle revisióra. Ez a körülmény aztán okul szolgált a gyökeres átdolgozásra, a melylyel Nagy Károly császár 802 táján *Alcuin*t bízta meg, a ki igyekezett a Hieronymus fordítását eredeti alakjába visszahelyezni. A másolóktól eredő későbbi szövegrontás elenyésztetésén és a latin fordítás javításán fáradozott *Lanfrank* canterburyi érsek (mh. 1089), *Stephanus citeauxi* apát és *Miklós biboros* is, de mindez ellenére a közkezen forgó példányokba rendkívüli eltérések, hibák, tévedések csuszta be.

A XIII. század óta egyes egyházi társulatok és testületek munkássága folytán több *correctorium biblicum* jött létre. Ezek a Vulgata olyan kiadásai voltak, a melyekben a lapok szélein feljegyezték egyes görög és latin kéziratokból, vagy régibb egyházi atyák műveiből azokat a variáns olvasásokat, a melyek a Vulgatáétól különböztek. Ilyen *correctoriumot* bocsátott közre 1230-ban a párisi Sorbonne, 1236-ban pedig a dömés rend. Ezek sem feleltek meg a várakozásnak; sőt a szövegmásolással együtt járó fogyatkozásokat és zavarokat még a könyvnyomtatás révén sem sikerült eloszlatni. Ez az oka, hogy a könyvnyomtatás legnevezetesebb zsengetermékei, nevezetesen az első latin bibliakiadások, egytől egyig telve vannak a másolók keze alól kikerült példányok hibáival. Ilyen latin bibliakiadás jelent meg nyomtatásban már 1462-ben Mainzban, a mely oly drága ritkaság, hogy 1881-ben egy példány 32 ezer márkáért kelt el.

A reformáció évét (1517) megelőzőleg olasz, francia és német nyomdákból 228, a XVI. században 438, a XVII. ben 262, a XVIII.-ban 192 és a XIX.-ben 1892-ig 133 Vulgata-kiadás került ki. Kétségen kívül szép és felemelő jelenség, a minek hatását azonban csökkenti az a körülmény, hogy noha akkor, mikor a tridenti zsinat a negyedik ülésben (1546 ápril 8.) a Vulgatát az eredeti kánonnal tökéletesen azonos és kötelező tekintélyű bibliául elfogadta, egyszersmind azt is határozta, ut *posthac sacra scriptura, potissimum vero hæc ipsa vetus et vulgata editio quam emendatissime imprimatur*: mindamellet ez a végzés mind e mai napig beváltatlan *pium desiderium*, a Vulgata meg a régi hagyományos kiadvány maradt.

Mellőzve a részleteket, csakis azt említem fel, hogy a Vulgata szövegének javításán a XVI. században r. kath. részről buzgólkodott a löweni theologiai intézet megbízásából *Hentenius* János (Löwen 1547), azután *Brüggei Lukács* (Antwerp. 1573), majd *V. Sixtus* pápa (1585—90) meghagyása folytán *Nobilius*, *Agelli*, *Rocca* és *Caraffa* írástudók, kiknek munkája a vatikáni nyomdában 1590-ben jelent meg azzal a pápai döntvénnyel, mely ezt a kiadást nyilvánította a tridenti zsinat végzésének megfelelő és kizárólagos tekintélyű kánonnak. Hogy azon-

ban ez a Vulgata is mennyire fogyatékos volt, igazolja az, hogy már két év mulva VIII. Kelemen javított kiadást rendeztetett, melynek közrebocsátását főképen Bellarmin sürgette. A sixtusi és kelemen-i kiadásban lépten-nyomon előforduló halmaz eltérést és ellenmondást egybegyűjtötte *James Tamás*: *Bellum papale, s. concordia discors Sixti V. et Clementis VIII. circa Hieronymianiam editionem.* Lond. 1600. 78. Mind ilyenek a Vulgata összes későbbi kiadásai is, melyek közül legújabbnak mondható a Vercellone által a congregatio de propag. fide nyomdájában közzétett editio 1861.

A hieronymusi fordítás régi kéziratait tartalmazó értékes codekek ezek: *a)* codex *Amiatinus*, mely az Amiatino (etruriai) hegyen levő eziszterczita zárda könyvtárából a Medici Lőrincz-féle firenzei könyvtárba került és alkalmasint 541-ben másolt teljes latin biblia; *β)* codex *Fuldensis* az egész újszövetségről; *γ)* codex *Forojuliensis*, Friaulban (forum Julii) előbb Aquilejában az evangéliomokról.

A Hieronymus előtti ős latin fordítás nyomán készült az angol-szász fordítás, melyből idáig csakis a négy evangéliom jelent meg nyomtatásban.

Protestáns részről szintén számosan tettek és pedig sikeres kísérletet részint a Vulgata szövegének javítására, részint egészen új latin fordítás készítésére. Az előbbi czélből dolgozta át a Vulgatát *Osiander* András (Biblia s. utriusque Test. diligenter recognita et emendata. Nuremb. 1522/23), azután *Stephanus* Róbert párisi és genfi nyomdájából 1528-tól 57-ig nyolcz különböző kiadás került ki és ez a szöveg később száz lenyomatban jutott forgalomba. Ám az egyház és ennek nevében a Sorbonne, minden ilyen munkát következetesen a tiltott könyvek jegyzékébe sorozott.

Kiváló becsű különösen három bibliai tudósnak ide vonatkozó munkája. Első helyen említendő rotterdami *Erasmus* Dezső, a kinek szöveghű, világos, értékes és általánosan ösmert fordítása első kiadásban 1516-ban jelent meg Baselben és a jeles férfinak életében őt, halála után pedig mintegy 200 kiadást ért. Vele egyenlő érdemet szerzett e téren *Béza* Tódor az ő egyszerű, világos és nagy elterjedésnek örvendő remek fordításával, mely Genfben 1556-ban látott napvilágot és szintén sok kiadást ért, melyek közül legteljesebb és legjobb a cambridgei 1642. Nem mellőzhetjük hallgatással *Schmid* Sebestyén strassburgi lutheránus exegeta negyven évi gondos munkássággal készített, mindamelllett hebraismustól és græcismustól nem mentes latin bibliafordítását, a mely a fordítónak elhunytá után, de elhalálózása évében, 1696-ban hagyta el a sajtót Strassburgban, 2. kiad. 1708.

Irodalom. *Lebret*, De usu vers. lat. in eccl. chr. Tub. 1786. v. *Ess*, Pragmatische Geschichte der Vulgata. Tüb. 1824. *Zöckler*, Hieronymus.

Sein Leben und Wirken aus seinen Schriften dargestellt. Gotha 1865. *Kaulen*, Geschichte der Vulgata. Mainz 1868. *Rönsch*, Itala und Vulgata. Marb. u. Leipz. 1869. 2. Aufl. 1875. *Gróf Kuun* Géza tudósunk (szül. 1837 decz. 28. mh. 1905 ápr. 10.) «Erinnerungen an Goethe's Enkel» című közleményében (Beilage zur Allgemeinen Zeitung 1888 Nr. 84) azt az érdekes adatot örökítette meg, hogy Goethe unokája, Wolfgang, a kinek általában igen széleskörű irodalmi ismerete és kiváló nyelvteljesége volt, részlettanulmányozási szempontból behatóan foglalkozott az Itala és Vulgata bibliafordításokkal. *Fritzsche-Nestle*, Bibelübersetzungen a *Hauck* Realencyklopädiájában 1897.

III. Gót, ósláv.

a) A német törzsek közül legelőbb a gótok nyomultak be a keletrómai birodalomba s itt a keresztyén foglyoktól kezdték megismerni a harmadik század közepe óta az evangéliomot. Valens alatt, a negyedik század vége felé, behatolt közibök Arius felfogása, a minnek káros hatása megérezett a hitélet terén.

Ulfilas (Wulfila, Wölfel) kappadokiai római családból származó (311—388) nyugati gót püspök az a férfiú, a ki nemzete számára külön abc-t alkotott s az újszövetséget lefordította gót nyelvre. Mondom az újszövetséget, a mennyiben a gyér számú ótestamentomi töredékekből nem állapítható meg, hogy a gót biblia ószövetségi részeit is lefordította volna Ulfilas, sőt a IX. század táján élt Walafrid Strabo, történeti bizonyítékokra hivatkozással, azt mondja, hogy az általa ismert gót bibliafordítást többen készítették.

Ebből a legrégebb germán okmányból ismeretes: a) az a némileg hézagos, de rendkívül becses evangéliomi kézirat, a mely biborszínű pergamentlapokon ezüst és arany írással, ezüstös bekötésű táblával ellátva, ma az upsalai egyetemi könyvtár tulajdona. Neve *codex argenteus*; az V. vagy VI. századból maradt ránk; az evangéliomokat az Itala sorrendjében közli így: Mt Ján Lk Mk; β) a wolfenbütteli könyvtárban levő codex palimpsestus Róm 11—15-ből 42 versnyi töredéket tartalmaz latin fordítással együtt. Kiadta először *Knittel*, Braunschweig 1762. γ) A milanoi ambrosiusféle könyvtárban *Mai* Angelótól 1817-ben felfedezett ősz rescriptus codex részint a Pál leveleiből és Zsid levélből, részint Mt evangéliomából (25—27) és Ján evangélioma magyarázatából s még az ótestamentomból tartalmaz töredékeket (Esdr 15₁₃₋₁₆ 16₁₄—17₃ 17₁₃₋₄₅ Nehém 7₁₃₋₄₅) meg egy gót kalendáriom maradványait. Részenként kiadták *Mai*, Castiglione gróf, Massmann 1819—39. 55—57. Később a gót bibliát egészben vagy részben többen kiadták latin fordítással, nyelvtannal, szótárral és magyarázatokkal. Szövegkritikai szempontból figyelmet érdemel az, hogy a gót bibliában 116 görög

és latin szó fordul elő, továbbá hogy az eredeti görög szöveghez való ragaszkodásban a pešített is felülmúlja, végül nevezetes az a dogmatikai jelenség, hogy az arianismus nyoma Fil 2₆₋₈-ban igenis észlelhető. Méltatta Fell, még inkább Mill.

Irodalom. A vonatkozó temérdek mű halmazából kiemeljük: *Massmann*, Ulfilas, die heil. Schriften A. u. N. B., in Goth. Sprache, m. Griech. u. Latein. Texte. Stuttgart 1855—57. E kiadás már elavult. A legjobb német kiadások *Bernhardt*-é (Halle 1875), és a *M. Heyne és F. Wrede*-é (Paderborn 1903). *Balg*, The first Germanic Bible translated from the Greek by the gothic Bishop Wulfila in the fourth century and the other remains of the gothic language. Milwaukee 1891. A Gen. 5₃₋₃₀-ból álló kéziratroncsról, mely a bécsi udvari könyvtár Alcuin kéziratában van, értekezett *Kisch* Sándor a pragneustadti fõgimn. XXI. értesítõjében. V. ö. EPhK. 1903. 92. l.

b) A Makedonia és Thrakia területén letelepedett szlávok, a görög egyház missiója folytán, még a bolgároknak Boris czár alatt (861-ben) keresztyén hitre térése előtt elfogadták az evangéliomot és számokra a thessalonikei születésű, de a makedoniai szlávok nyelvén is jártas *Kyryllos* (előbbi nevén Konstantin) görög szerzetes (mh 868) a legenda szerint elkezdette lefordítani az újszövetséget. Majd mikor testvérével és szerzetestársával *Methodios*szal a szláv ajkú keresztyének egyházi szervezése céljából 863-ban Morvaországba ment, ott a templomi felolvasás céljára szláv nyelvű lectionariumot szerkesztett és az apokalypsis kivételével az egész újszövetséget meg a zoltárokat, testvére *Methodios* pedig a LXX-ból az ószövetséget lefordította a morvák nyelvére. E hagyományos adat szerint tehát az első, legrégebb szláv biblia a IX. század bezárulta előtt már készen volt.

Mivel *Kyryllos* és *Methodios* a magyarországi szlovének között is működtek, sokan abban a nézetben vannak, hogy az első szláv biblia pannoniai szlovén nyelven látott napvilágot, a miből viszont mások azt következtették, hogy az ős morvák szlovén ajkúak voltak. A dolog tehát olyanformán van, hogy a két testvér szláv apostol először a Makedoniában eltanult szláv nyelvre fordította le, azután Morvaországban az illető szlávok szójárásához alkalmazva bocsátotta közre a bibliát, és e célból állapította meg *Kyryllos* a görög nagy betűs alphabeta átalakításával és néhány új jegy hozzátételével az ős szláv egyházi írás különleges betűit 855 körül.

A legrégebb szláv nyelvű bibliai kéziratok részint a *kyryllos*féle, részint a *glagolita* vagy *glagolica* írásnemben maradtak fõnn. Ez utóbbi az ógörög apró betűk módosítása és stilizálása folytán keletkezett s használták a bolgárok gömbölyű és a horvátok szegletes alakban. Bul

gáriában azonban ez az írásmód a XII. század óta divatját múlta; a horvátok tovább is használták ugyan, de ma már ők is latin betűkkel írnak. Ám az összes szláv ajkú keresztyének kánoni és egyházzertartási könyvei hol kyrillosféle, hol glagolita betűkkel vannak írva, s a zenggi és vegliai püspöki egyházmegyében pápai engedélylyel a liturgiát is szláv nemzeti nyelven végzik a papok, a mely czélra a Rómában nyomtatott glagolita misekönyveket használják.

A legrégebb orosz egyházi szöveg az *Evangelistarium Ostromirensis*, melyet az 1056—57. évben az akkori novgorodi herceg Ostromir számára írtak le kyrillosféle betűkkel; kiadta Wostokow, Pétervárott 1843. Szintén kyrillosféle betűkkel írott codex az a hiányos Sava evangeliarium, melyet Sreznjevskij adott ki Pétervárott 1868.

A glagolita kézirati emlékek közül nevezetes az *Assemani* (József Simon élt 1687—1768) vatikáni könyvtárórról nevezett assemaniféle vagyis vatikáni evangéliom; kiadta Rački, Zágráb 1865 és Cručić, Róma 1878; továbbá a sinai kolostorban felfedezett Euchologium, kiadta Geitler, Zágráb 1883; végül a Jagiától Berlinben 1883-ban közzétett Quatuor evangeliorum versionis palæoslovenicæ codex Marianus glagoliticus. V. ö. *Melich*, Szláv jövevényszavaink. Budapest I. 1903. II. 1905. Ismertetése *EPhK.* 1906. 231. kk. l.

IV. Újabb idők.

Az I—III szakasz alatt tárgyalt újszövetségi kánonfordítások úgy keletkezésök kora, mint tudományos, közelebbről szövegkritikai értékek szempontjából, a mint láttuk, igen nagy fontosságúak, s velök e tekintetben csakis a legújabb kommentatorok kritikailag indokolt fordításait lehetne párhuzamba állítani. Ez az egybevetés azonban taglalásunk jelenlegi keretén kívül esik és így e helyütt mellőzhető. Ám a renaissance és a reformáció folyamán létrejött, valamint a tisztán missziói czélra készített népnyelvű kánonfordítások ismertetése szintén érdekes, tanulságos és úgy nyelvészeti, mint irodalomtörténelmi s könyvészeti adatokban bővülködő; méltó tehát, hogy ezeket, habár tömör rajzban, szintén bemutassuk és a vonatkozó irodalmi művek óriási halmazából a kiválóbbakat jelezzük.

Német, angol, holland.

a) Korra és hatásra nézve kétségen kívül első helyen áll az újszövetségi kánon *német* fordítása. — Már a VIII. században voltak egyes újszövetségi részletfordítások német nyelven; ilyen töredék Máté evangéliomának bajor átírata, mely a monseei kolostorban legkésőbbben a IX. század elején készült egy korábbi (vg. VIII. sz. 2. fele) frank dialektusú fordítás alapján. A IX. század második negyedében keletkezett Tatianos

Diatessaronjának latin és német nyelvű két hasábos kézirata, melyben a latin szöveg a capuai Viktor 540-ben görögből készített latin fordításához símul. E korbeli az evangelium Theudiscum, míg az ismeretlen szerzőtől eredő *Heliand* verses evangéliomi kiadvány keletkezésének ideje bizonytalan. Notker Labeo stgalleni (mh. 1022), Williram ebersbergi apát (mh. 1085) ószövetségi könyveket (Jób, Zsolt., Énekek éneke) fordítottak.

Mintegy öt századon át, egészen a könyvnyomtatás feltalálásáig, a Vulgata nyomán készültek egyes német teljes bibliafordítások, ilyenek azonban igen gyér számú példányokban maradtak fenn; szerzőik egytől egyig ismeretlenek; a leghíresebb e nembeli kézirat, melyet festményekkel tarkítva három ívrétes kötetben Venczel király számára írtak le, Bécsben van. Luther (sz. 1483 nov. 10., mh. 1546. febr. 18.) korszakos fordításáig a középkor 18 teljes német bibliafordítást termelt, melyek a strassburgi, augsburgi, nürnbergi, kölni és halberstadti könyvnyomdákból kerültek ki.

Mindezek a fordítások csupán irodalomtörténelmi és könyvtárszaki értékűekké váltak Luther elévülhetetlen becsű művének a közrebocsátása folytán. Luther wartburgi tartózkodásának emléke és gyümölcse nevezetesen az 1522 szeptember havában Wittenbergben kinyomatott és fametszetekkel tarkított újszövetségi fordítása «Das Neue Testament Deutzsch, Vuittemberg», mely azon évi decemberben második eredeti és a reformátor életében az ő 1534-ben először megjelent teljes bibliafordításával együtt tíz kiadásban látott napvilágot. Tekintve azt, hogy Luthernek a Septuagintán, Vulgatán s néhány nyugati egyházi atya iratain kívül csupán pár kezdetleges héber tankönyv és az ószövetségre nézve az 1488. évi soncinói, illetőleg az ehhez símuló 1494. évi bresciai nyomtatott kiadású fogyatékos szöveg, az újszövetségre nézve pedig az Erasmus 1519. évi második kiadású szövege állott segédeszközül a rendelkezésére: el kell ismernünk, hogy bibliafordítása úgy a német nemzeti philologia, mint a keresztyén egyházi irodalom terén, a legkiválóbb elmetermékek között is méltán érdemli meg az első helyet. Igen; mert benne a fordítónak exegetai finom érzéke, tősgyökeres, tiszta népies németsége s páratlan szellemi képessége tételről tételre érvényesül és mert ez a mű úgy a német nemzeti nyelv fejlődésére, mint a reformáció diadalmas előhaladására döntő hatást gyakorolt. Érdekes, hogy Luther újszövetségi fordításából még hiányzott 1 Ján 5., melyet csakis az 1575. évi frankfurti kiadásba nyomattak ki először; aztán R₃₂₅-ban «durch den Glauben» elé ezt a hangsúlyos szót szövegezte be: «allein». Tartalmi összegezést csak a Zsoltárokhoz írt.

Idő folyamán a Luther fordítása sok javításon ment át; maga a

reformátor 1545-ig folyvást igazítottatta az általa észlelt hibákat. Legelterjedtebb revideált szöveg a *Canstein* Károly Hildebrand báróról (sz. 1667, mh. 1719) nevezett társaság kiadványa Halléban, melyet az apokryph könyvek nélkül az angol bibliatársaság is terjeszt; továbbá a mystikus ízű Berleburgi biblia 1726—42 nyolcz kötetben; a de Wette és Augusti-féle, Heidelberg 1809—14 hat kötetben.

Nevezetes újszövetségi bibliafordításokat bocsátottak közre a németországi *református* tudósok közül *Pareus* Dávid (1579), *Piscator* (Herbornban 1602 négy kötet s később is többször), *von der Heydt* Károly (1852 és 1869 Elberfeld).

Helvetiában nem is várták be a reformátusok Luther bibliájának megjelenését, hanem saját nyelvjárásukon kiadták a szentírást Zürichben 1524., aztán 1527. 30. 49. 56. stb. Jeles svájczí bibliafordítók *Judae* Leo (élt 1482—1542), *Bibliander* Tivadar (1504—64) és *Hottinger* János Henrik (1620—67), a kik önállóan készített hű szövegű és értékes fordítással gazdagították a bibliai irodalmat.

A róm. katolikusok szintén több kiadásban közrebocsátottak németül, bár sohasem az eredeti szöveg, hanem a *Vulgata* nyomán készített bibliafordításaikat, melyek közül figyelemre méltó *Kistemaker* bibliája (München 1825), melyet az angol bibliatársaság is terjeszt.

V. ö. *Walther* Wilh., *Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters*. Braunschweig. I. Theil 1889. II. Th. 1891. III. Th. 1892. *Panzer*, Entwurf einer vollst. Geschichte der deutschen Bibelübersetzung Luther's v. J. 1517—1581. Nürnberg 1783. 2. kiad. 1791. Bő irodalmi értesítést nyújt *Reuss*, *Geschichte der heil. Schriften* N. T. Braunschweig 1864. és *Nestle*, a Hauck-féle *Realencyklopædiában*.

b) Az angol bibliafordítás terén két hírneves férfiú tűnt ki: *Wyclif* János (sz. 1324, mh. 1384)¹⁾ és *Tindale* Vilmos (sz. 1483, mh. 1536.). Jóval ő előttök, már a mese szerint csordásból költővé lett *Caedmon* (mh. 680 körül) bibliai költeményeivel és *Beda* (mh. 735.) a János evangélioma fordításával, majd azután mások is leginkább latin szövegből készített ószövetségi és evangéliomi fordításokkal buzgólkodtak terjeszteni a szentírást, tulajdonképen azonban *Wyclif* az első, a ki angol nyelven kezébe adta nemzetének a bibliát.²⁾ *Tindale* eredeti görög szöveg nyomán eszközölt újszövetségi fordítása teljes egészében 1526-ban jelent meg³⁾, ma csak egy teljes és egy hiányos példány van

¹⁾ *De Ruever Gronemann*, *Diatriben in J. Wicliffi vitam et scripta*. Traj. 1837.

²⁾ *The New Test. in English*, translated by J. Wycliffe circa 1380. London 1848. — *J. Forshall és F. Madden*, *The holy bible*. Oxford 1850., 4 kötet.

³⁾ *Arber* Edward adta ki Londonban 1871.

meg belőle. Tindale barátai, nevezetesen *Coverdale* és *Rogers* (más néven *Matthew*) szintén jeles fordításokkal gyarapították az angol bibliai irodalmat; amannak műve Antwerpenben 1535-ben, emezé ugyanott 1540-ben jelent meg. A Coverdale vezetése alatt működött tudós bizottság munkálataként került forgalomba a Great Bibel 1539-ben, 2. kiad. 1540. Nevezetes még a Geneva-Bibel (Genf 1560 és Angliában többször), a Bishops-Bibel, mely Parker canterburyi érsek és tizenegy püspök közreműködésével látott napvilágot, továbbá a the authorized version, vagy King James version, mely a püspök-bibliának a theologus gondolkozású I. Jakabtól elrendelt és hét évi munka után 1611-ben kibocsátott revisiója. Ennek újabb, nagybecsű kiadása, a Revised Version, 1881-ben került ki a nyomdából.

c) A *németalföldi* első bibliafordító neve ösmeretlen; munkája 1300 táján készült és 1477-ben jelent meg Delftben, a zsoltárok és újszövetség híjával. A Luther nyomán készült újszövetségi első holland fordítás Dat Gants Nyewe Testament (Antwerpen 1522), *Liesveldt* kiadásában a teljes bibliába befoglalva látott napvilágot 1526-ban. Ezt a kiadást revideálta *Gheylliaert* János és pedig úgy, hogy az ószövetségnél az 1549., az újszövetségnél meg az 1556. évi zürichi bibliát használta kalauzul. Megjelent Emdenben 1556. Ugyanezen évben *Winghen* és *Utenhoven* ref. tudósok kiadták az újszövetséget versekre osztással.

Az eredeti kánonszöveg nyomán készült és az előbbi kiadásoknál jóval sikerültebb a *Baudartius* (Arnhem 1606) és *Doreslaer* (Amsterdam 1614) ref. lelkipásztorok fordítása, a melyet azonban szintén túlszárnyalt az 1636-ban első kiadásban Leydenben közrebocsátott *Statenbijbel*. Ezt a művet a legkiválóbb holland tudósok (köztök *Marnix*, *Thysius*, *Hommius*) készítették és approbálta a dordrechi nemzeti zsinat (1618—19). Ez a ma is közönségesen elfogadott s az újkori helyesírás szerint revideált alakban az angol bibliatársaságtól is terjesztett holland biblia, mely mellett a leydeni theol. fakultás tanárai, *Hengel*, *Scholten*, *Kuening*, *Prins* által kezdeményezett modern igényű bibliafordítás végképen háttérbe szorult.

A németalföldi lutheránusok kezdetben a *Liesveldt*-féle kiadást használták, majd 1558-ban Emdenben és revideált szöveggel 1725-ben külön kiadásról gondoskodtak. 1823 óta meg az akkor zsinatilag elfogadott szöveget nyomatják időről időre, míg viszont a kath., menonita és remonstráns felekezetek közt megannyi külön-külön fordítású biblia van érvényben. V. ö. *Le Long Izsák*, Boek-zaal der nederduitsche Bijbels. Amsterd. 1732. 2. kiad. 1764. *Doedes*, Bibliogr. hist. ontdekkingen. Utrecht 1872. *Nestle* a Hauck Realencyklopædiájában.

Magyar.

A magyar bibliafordítás viszontagságos történelme nagyobbára ismeretes, tudományos értéke azonban csak részleges méltatásra talált. Az európai művelt nemzetek megelőzték keresztyén őseinket úgy a theologiai termelés, mint közelebbről a bibliafordítás terén, s bibliafordítóink többé-kevésbé vagy latin vagy modern nyelvű fordítások után dolgoztak.

Nemzeti nyelvünkön már a reformációt megelőző korszakban is voltak a Vulgata nyomán szerzetesek által készített bibliafordítások, melyekből értékes részletek maradtak fenn a Bécsi, Müncheni, Apor és Jordánszky codexben.

Nagy Lajos király leányáról, Mária királynéről, a ki 1382-ben lépett trónra, az van följegyezve az erdélyi róm.-kath. püspöki könyvtárban őrzött Annales historici MSS. ordinis sancti Francisci című kéziratban, hogy ő a bibliának magyar nyelvre fordítását szorgalmazta, követvén nőtestvérének, Hedvig lengyel királynének, példáját, a ki a szentírást népének nyelvére lefordíttatta. Így jött állítólag létre Mária férjének, Zsigmond királynak, országlása alatt, melyet 1387-ben kezdett, két tudós ferenczes munkájaként a biblia magyar fordítása. Ezen az alapon állította Weszprémi István (*Succincta medicorum Hung. et Transsylv. biographia*, Bécs 1787. Cent. III. tom. IV) és utána Révai (a *Tudományos Gyűjtemény* 1833-beli II. kötete 76—78. lk.), majd többen, hogy Mária királyné lefordíttatta a bibliát magyar nyelvre. Ez a sokaktól valóságos tényül elfogadott feljegyzés és hivatkozás azonban nem egyéb félreértésen és tévedésen alapuló mondánál, a mennyiben újabbkori vizsgálódások nyomán ma már kétségtelenül be van igazolva, hogy az illető Annales krónikása a Tamás és Bálint szerzetesek által félszázaddal később készített fordítást tartotta a Mária királyné bibliájának. (V. ö. *Nyelvemléktár*, Budapest 1874. I. kötet és az ott felsorolt irodalmat.) Egyébiránt Hedvig korából, és pedig 1396-ból, lengyel nyelven csakis egy zsoltáros könyv, az úgynevezett Hedvig zsoltára, maradt fenn, de nem a szentírás több részének, vagy épen teljes egészének a fordítása.

Az első magyar bibliafordítók *Tamás* és *Bálint* ferenczes barátok voltak, a kikre nézve az imént említett Annalesben az 1433-mal kezdődő évek során, a tizenharmadik vicarius, nevezetesen frater Jacobus de Marchia inquisitor alatt történt dolgokkal kapcsolatban azt mondja a krónikás: «Tunc etiam duo lrati (= literati) de eadem Kamanest viest (= videlicet) *Thomas* et *Valentinus*, cum quibusdā hībus (= hominibus) insanis et mulierculis miraculis || consilio inito nocte recedentes ad Regnum Moldanæ intraverunt, ubi iidem duo Clerici Hæ-

resim prædictam seminantes *utriusque testamenti sc̄pta* (= scripta) in Hungaricum idioma idonea transtulerunt, quot ergo et quanta in eis apparet Hæresis sicut hinc, et ego legi: Neo hōim (= nemo hominum) numerare possit, ex quo fuerant simplices Irati iuxta proverbiiū vulgare: Simplex theologus, purus hæreticus est, nam istam dictionem sp̄us sc̄tus (= spiritus sanctus) exposuerunt sic: *zent zelleth . . .*»

Mivel már a huszita eretnokséggel vádolt Tamás és Bálint ferenczesek az inquisitio elől 1436 és 1439 közt menekültek Kameniec-ről Moldvába: bibliafordításuk is erre az időközre tehető. Munkájok eredménye a Bécsi és Müncheneri codexben maradt fön.

A Bécsi codexet Jászay s utána Döbrentei a fordítók sajátkezdő írásának gondolták, de Volf ellenérvei nyomán a kézirat hitelessége kétséggé lön. Ebben a codexben csakis a következő *Ószövetségi* könyvek és apokryph iratok fordítása van meg, úgymint Ruth, Judith, Hester, Machabeus (II, 7. 6. r.), Baruth, Daniel, Ozyas, Joche, Amos, Abdias, Jonas, Michias, Navm, Abakuc, Sophonias, Aggeus, Zacharias, Malachias. E codexet a Magyar Tudományos Akadémia a bécsi császári udvari könyvtárban levő kéziratból 1834-ben rajkai Gévai Antal könyvtári scriptorral sajtó alá lemásoltatta, aztán minden nyomtatott ívet utoljára még az eredetivel összehasonlított 1835—37-ben Jászay Pál udvari cancellariai tisztviselő és úgy jelent meg Döbrentei Gábor mint szerkesztő felügyelése alatt a Régi Magyar Nyelvemlékek I. kötetében. Másodszor Volf György rendezte sajtó alá, bevezetéssel ellátva, mint a Nyelvemléktár I. kötetét, Budapest 1874.

A Müncheneri codex záradéka szerint «E kőñő meguegeztetet, Nemeti görögñec hen'fel emre fianac keze miat, Moldouaban Tathros varofaban Vr zületeteneç Ezer negázaz, hatuan hatod ezteendeieben». Ezt a müncheni udvari könyvtárba került és ott őrzött másolatot Jászay hiteles másolása szerint, az ő bevezetésével és magyarázó szótárával szintén az Akadémia adta ki a Régi Magyar Nyelvemlékek III. kötetében Budán 1842. Másodszor a Bécsi codex-szel együtt Volf György adta ki. Tartalmazza Mt Mk Lk és Ján evangéliomának magyar fordítását, sem többet, sem kevesebbet; az Annales krónikásának azt az adatát azonban, hogy Tamás és Bálint *utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt*, némi- leg igazolja az

Apor-codex, a mely negyedréte alakú és jelenleg kilenczvenkét teljes levélből álló becses nyelvemléket *Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában XI. 7. jegy alatt* őriznek. Maga az egész codex, a mint ezt Zayzon Ferencz, sepsiszentgyörgyi ref. főgymnasiunai tanárnak, a Székely Nemzeti Múzeum őrének szíves értesítése

alapján tudom, meglehetősen rongált állapotban került a múzeum tulajdonába; kezdetén és végén sok levél hiányzik belőle, a mit még a megelőző tulajdonosánál avatatlan kezek tépdestek ki. Özvegy Cserey Jánosné (és *nem* Farkasné [v. ö. EPhK. 1906. p. 278 aljegyzet]) született Zathureczky Emilia, a Székely Nemzeti Múzeum alapítója az a magyar művelt nő, a ki szerencsés véletlen folytán e codexre rátalálván, azt megmentette. Az ő közvetítésével adományozta oda Pünkösty Gergelyné Apor Zsuzsánna bárónő a Székely Nemzeti Múzeumnak 1877 táján. Azelőtt hosszas időn át az Apor-család birtokában volt ez a kincs, a mit bizonyít az is, hogy első táblájának belső lapján Apor Péter neve valószínűleg saját kézírásában olvasható. Az Apor codex barát gót betűkkel van írva, valószínűleg három kéz írása s pár hely kivételével mindenütt jól olvasható. A codex, mint másolat 1480—90 körül készült s a bécsi és müncheni codexhez való tartozását bizonyos mértékben igazolja az, hogy nyelvezete emezekével majdnem egyező s helyesírásában is megvan p. o. a zárt *ö* és nyílt *e* közt levő megkülönböztetés és a szóvégi *e* hangnak *ö* re változtatása akkor, midőn az előző szótagban *ö*, *ü*, *ő*, *ú* hangzó van. Theologiai szempontból az az érv szól e három értékes nyelvemlék együvértartozása mellett, hogy míg a bécsi codex az ószövetségi kánonból majdnem csupán *profétái*, a müncheni codex pedig az újszövetségi kánonból csakis *evangéliomi* fordításokat tartalmaz, addig az Apor codex az oly nagy jelentőségű *Zsoltárok* fordítását foglalja magában, kezdve az LVI. zsoltáron fel a CXX-ig. Bizonyára eredetileg az összes 150 zsoltár fordítása, a teljes psalterium Davidis megvolt benne. Függelékül tekinthetők a hozzá írott hymnuszok, szerzetesi szabályok és Jézus szenvedésének történeti leírása. A Nyelvemléktár VIII. kötetében (Budapest, 1879) Volf György rendezte sajtó alá.

A másik nevezetes régi magyar bibliafordítás a Jordánszky Elek tinnini püspök gyűjteményéből az esztergomi érseki könyvtárba került és ott levő *Jordánszky-codex*-ben maradt fenn. Ennek a nem eredetiben, hanem másolatban ránk szállott régi magyar nyelvemléknek a szerzőjeül egészen a múlt század hetvenes éveinek a végéig, a XV. század második felében élt *Bátori László* budaszentlőrinczi pálos szerzetest tartották, míglen Volf György tudósunk «Bátori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása» című akadémiai székfoglalójában (Budapest 1879) e hagyományos nézet alaptalan voltát alaposan bebizonyította. Érvei közül a legnyomatékosabb a Dombrói Márk [helyesebben Gyenygyesi Gergely pálos főperjel] 1525 ben készült «*Vitæ fratrum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primiheremite*» című és a budapesti egyetemi könyvtárban eredetiben A. 55, másolatban pedig A. 95 alatt őrzött krónikájának a 159. lapján olvasható előadásra való hivat-

kozás, mely szerint elősorolja a krónikás, hogy Szombathelyi Tamás másodízbeni főperjelsége idején, vagyis 1484-től 1488-ig másod sorban claruit frater Ladislaus bathori, de quo supra habitum est, qui Bibliam in nostro wlgari exposuit, Et Rex Mathias in sua libraria reponi mandauit. E szerint Bátori ez időköz előtt fordíthatta le a bibliát, a mely munkája a Corvin-codexek közé jutott s mind e mai napig bizonytalan, hogy hol és merre kereshessük.

Irodalomtörténelmi kézikönyveink és tudósaink a legújabb idő-kig a Jordánszky-codex szövegét a Bátori László fordításául tekintették, ámde épen nem kritikailag igazolt érvelés, hanem csakis ötlet-szerűleg kelt hagyomány alapján. Máig tehát csakis annyit tudunk megállapítani, hogy a XV. század második felében 1484 körül Bátori László a Vulgata nyomán lefordította a teljes bibliát, viszont azonban e munkájáról nem lehetséges azt bebizonyítani, hogy legalább a másolata azonosítható-e avagy nem, az esztergomi érseki könyvtárban őrzött Jordánszky-codexbeli szöveggel?

A mily ismeretlen a Bátori bibliafordítása, épen olyan bizonytalan, hogy kicsoda lehet a XVI. század első negyedéből másolatban ránk szállott Jordánszky-codexbeli nyelvelmének a szerzője, avagy legalább is a másolatnak készítője. A szövegéből csakis az deríthető ki, hogy *a*) a fordítás eredetije a Vulgata valamelyik recensiója és az ószövetségi részek leírása 1519 febr. 6., a négy evangeliomé pedig 1516 decz. 3. napján végződött; *β*) az ószövetségből csakis Mózes öt könyvét, Jósuát és Birákat szándékozott a fordító elkészíteni, a mit igazol a másolatnak a Birák könyve végén olvasható eme mondata: «Eth vagon az byraknak yarafokrol valo kenynek veeghe wr Iftennek hyreewel. Ez az ooh törweenek heeted kenyweenek veeghezety: myneere my ydweffeghwnkre zykzeegh». A jelzett hét irat is azonban tetemesen hézagos; *γ*) az újszövetségi kánon könyvei közül megvan benne a négy evangéliom, Acta, Zsid, a hét közönséges levél és Apok. Készakarva mellőzte a fordító, mint általa nehezen értett iratokat Pál 13 levelét; maga mondja a Prologus in epistolas canonicas kezdetén: «Imaran el kezdethek az apostoktwl yrth epyftolak, ky zam zerent nyolcz lezen. Elfe zent palee, kyth yrth az fydoknak . . . Mafod zenth Jacabe . . . Harmad es negyed zenth Petőree . . . Ewtód, hatod es heted zenth Janofé . . . Nyolczad zenth Judaffe». E codex a Csemez-töredékkel kiegészítve, Volf György előszavával és gondos rendezésével nyomtatásban megjelent a Nyelvelméktár ötödik kötetében Budapest 1888.

A XVI. század újszövetségfordítói *Komjáthi* Benedek és *Pesti Mizsér* Gábor, kik a Vulgatából fordítgattak; amaz 1533-ban Krakóban adta ki *Az zenth Paal leueley-t magyar nyelven*, döcögős ho-

mályos és latinossággal teljes stílusban,¹⁾ emez 1536-ben Bécsben — hol mint tudásvagyó erasmista élt — bocsátotta közre a négy evangéliom zsumolt, de azért érthető fordítását, *Wij Testamentum magijar nijeluen*.

Jóval értékesebb és szövegkritikai szempontból is tanulmányozásra méltó az 1505 táján Szinyérváralján született és alapos humanista műveltséggel ékeskedő *Sylvester* János teljes újszövetségi fordítása, *Vij Testamentū Maġar n'elweñ*, mell'et az Görög es Diak n'elw'ból vyonnan fordýtank az Maġar n'pnek Kereszt'en hűtben valo ippűlsire (Sárvár Ujsziget 1541). A címlap szerint Sylvester Erdősi János görög eredetiből dolgozott, de a Vulgata és más deák nyelvű kiadás használata is megérzik középtiszai nyelvjárású stílusán. Gótalakú betűkkel nyomtatott újszövetsége részekre van osztva, a versekre osztást azonban még nem ismeri; tartalmi összegezés, széljegyzetek és paralleljelzések nincsenek nála, de minden egyes irat előtt rövidke bevezetést közöl.

Az erdélyi szász származású *Heltai* Gáspár előbb lutheránus, később unitarius lelkész (mh. 1575) saját maga által Kolozsvárt 1550-ben létesített nyomdájából 1551—1565-ben bocsátotta közre Gyulai István lelkésztársra, Ozorai István és Vizaknai Molnár Gergely (mh. 1558) kolozsvári tanítók közreműködésével készített, kevés híján teljes magyar bibliafordítását, melynek ötödik kötete az újszövetség 1561-ben, ismét 1562-ben ugyanott jelent meg. Sikerrel használta Luther fordítását és munkájának magyarosságáért, valamint folyékony előadásáért rajta kívül társait is megilleti az elismerés. Kiadványában az egyes könyvek részekre osztása megvan, de a versek elkülönítése és a tartalmi összegezés hiányzik; széljegyzetek, párhuzamos tételutalások gyakran találhatók nála.

¹⁾ V. ö. Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár I. 3. l., a hol a *Komjáthi* fordításának teljes címe közölve van. Kiváló jelentőségű a fordítóknak *Frangepán Katalin* grófnőhöz intézett ajánló levele, melynek megértéséhez felderítő hiteles adatot örökített meg *Sinay Miklós* «Prælectiones publicæ in Historiam Ecclesiasticam sæculi XVI» című és eredeti kéziratban a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában [ex bibl. Com. Fr. Széchényi, Cod. sec. XIX], Lugossy által hitelesített másolatban pedig a debreczeni kollégiumi könyvtár kéziratosztályában [R. 510 jegy alatt] őrzött művében, a hol elbeszéli, hogy a mohácsi csatában hősi halállal kimúlt *Perényi* Gábornak, Ugocsa és Máramaros vármegye főispánjának özvegye, t. i. *Frangepán Katalin* grófnő, a szentírást nagy buzgósággal és figyelemmel olvasgatta és *Komjáthy* Benedeket mint udvari szónokát is ő lelkesítette a bibliának, illetőleg Pál apostol leveleinek a lefordítására. Ez adat szerint *Komjáthy* Benedek protestáns vallású bibliafordító volt.

Méliusz Péter debreczeni lelkipásztor és superintendens (sz. 1515, mh. 1572) közfeltevés szerint állítólag lefordította az újszövetséget és kiadta 1567-ben. Mivel azonban e művből egyetlenegy példány sem maradt fenn, róla további tudomásunk nincs. Ószövetségi fordításából ránk szállott Sámuel és Királyok 2—2 könyve (Debreczen 1565) és Jób (Nagyvárad 1565).

Félegyházi Tamás 1573 óta debreczeni lelkipásztor (mh. 1586 jan. 16) eredeti szövegből fordította le az újszövetséget bevezetéssel, oktató széljegyzetekkel ellátva. Tisztvársa, *Gönczi Kovács* György, osztotta caputokra, versekre s fejezte be a közrebocsátás előtt elhunyt fordítónak munkáját, mely Debreczenben mint első magyar nyelvű újszövetségi kánon került ki sajtó alól Debreczen város czímerével díszítve. Címe: Az Mi Vroncnac Jesus Christusnac Vy Testamentuma auuagi frigie. Debrecembe anno 1586. A christianos szót *kereztien*-nek írja. Végül közli «az niomtatásnak rendiben eset vetkek» jegyzékét is. Második kiadását magyarázattal kísérve közzétette Hodászi Lukács. Debr. 1609.

A teljes magyar biblia létesítéséért kétségtelenül *Károli* Gáspár gönczi ref. lelkipásztort, kassavölgyi esperest (sz. 1529, mh. 1591 decz. 31.) illeti meg a babér, a mennyiben ő «vitte véghöz» a bibliának az apokryph («mellé vetett») könyvekkel együtt, három eszten-deig «nagy fáradsággal és testi töredelemmel egészben való megfordítást». A nagy mű nyomtatásban megjelent Rákóczy Zsigmond, később erdélyi fejedelem, Báthori István országbíró és több áldozatkész főúr támogatásával Vizsolyban 1590.

Károli korában már majdnem a teljes biblia magyar fordítása ismeretes volt a lelkipásztorok körében és ő mint tudományos ember szintén megszerezte azt, s a mennyire héber és görög nyelvi ismeretei alapján tehetta, az eredeti szöveggel való összehasonlítás folytán megállapíthatta a kánonszöveg értelmét, úgy a mint helyesnek gondolta; ezenkívül készen találta a magyar bibliai terminológiát, a melyet fordító elődeinek, főképen *Sylvesternek*, köszönhetünk. Azt is tudjuk, hogy a Vulgatán kívül használta a szerény görög nyelvi készültségű *Pagninus* Santes dömés (mh. 1541) közkezen forgó latin fordítását, mely Lyonban (1503), majd Kölnben (1541) látott napvilágot; továbbá az ószövetségnél jó hasznát vette *Münster* Sebestyén kiváló hebraista (élt 1489—1552) művének (Basel 1534. 35. 46.), meg a ferrarai zsidó születésű *Tremellius* Manó (később heidelbergi tanár) és veje s kollegája *Junius* Ferencz (du Jon) latin bibliájának (Frankfurt M/m 1575—79) s még a *Vatablus* Ferencz latin fordításából (Basel 1564) és Luther bibliájából is meríthetett. Annyi tény, hogy lelkipásztori és esperesi teendői mellett három rövid esztendő alatt, közvetlenül az eredeti

szövegből nem lett volna képes lefordítani az egész szentírást; hiszen csupán a profétai iratok, a Jób könyve, vagy a Pál leveleinek lefordítása, még éveket igénylő előtanulmány birtokában is, hosszabb időtartamú munkásságot kíván. Példa rá Luther, a ki Jób könyvéből Melancthon és Aurogallus barátaival együttesen, néha még négy napig is alig tudott három sort jól lefordítani németre, pedig a Vulgatába, LXX-ba és egyebekbe ő is belenézett.

Nem taglalom, hogy Károli az ószövetségi profétai és költészeti könyvek eredeti szövegének varázshatású vonzóerejét, színgazdagságát, emelkedettségét mennyire nem volt képes érezhetővé, szemlélhetővé s felfoghatóvá tenni, csakis az újszövetségre vonatkozólag jelzem, hogy fordítása a korabeli magyar nyelvi fejlettségnek színvonalán áll és a latinismusoktól eltekintve, szövegűség szempontjából feltűnőbb fogyatékosságokat nem tartalmaz. Nevezetes, hogy Károli fordítása már részekre és versekre is fel van osztva, parallel jelzések, útalások nincsenek benne, feliratok alakjában közölt tartalmi összegezéseket helylyelközzel p. o. a római és korinthusi levélben nyújt, viszont részletes széljegyzetekkel és tartalmi magyarázatokkal bővülködik; a christianos szót «keresztyén»-nek írja (Csel 11₂₆). Világos, tiszta, egyszerű és kenetes nyelvéért méltán megérdemelte azt a nagy elterjedést, a melyben három századon át a magyar protestáns egyházban részesült, úgy hogy azt mondhatjuk, hogy nálunk még ma is, miként német földön a Luther bibliája, a közhasználatban nélkülözhetetlen s pótolhatatlan. A Károli-féle teljes biblia 1590-től 1832-ig 38 kiadást ért; ettől kezdve a brit és külföldi bibliatársulat hatása alatt több mint 62 ízben egy milliónál több példányban jelent meg, mindannyiszor többé-kevésbé a kor nyelvfejlődési kívánalmaihoz alkalmazva, úgy helyesírási, mint szövegközlési szempontból.

Károli művének elégtelensége csakhamar nyilvánvalóvá lett és a vizsolyi biblia tökéletesbítését sok buzgó és tudós férfiú tűzte ki célul. Ezek közül való első helyen *Szenczi Molnár Albert* (sz. 1574 aug. 30, mh. 1633), a ki Károli fordítását második kiadásban Hanauban közrebocsátotta (1608) oly módon, hogy a vizsolyi bibliát «*igazgatta, néhol meg is jobbította*». Ugyanezt kisebb alakban, «hogy azzal az úton járó hívek is, mint kézben hordozó könyvvel élhetnének», kiadta Oppenheimben 1612. E kiadás függelékéül közli a dallamosított zsoltárokat, a heidelbergi káté magyar fordítását, imádságokat és liturgiai eljárást. A mennyiben Szenczi Molnár «az előbbi [Károli-féle] fordítást nagy igyekezettel megtartotta», tulajdonképen nem bibliafordító, csupán *revisor* és sajtó alá rendező, de munkássága, ügybuzgalma ezen a téren is teljes elismerést érdemel.

Buzgó bibliakiadó volt Misztótfalusi *Kis Miklós* fusor, sculptor

et typographus (sz. 1650, mh. 1702), a ki Károli fordítását nagy gondossággal és gyökeresen megigazítva Amsterdamban (1685) adta ki; az újszövetséget és zsoltaérokat külön is; aztán *Pethe* Ferencz (sz. 1761, mh. 1832), a kinek Utrechtben 1794-ben nagy gonddal sajtó alá rendezett s 1795-ben megjelent szép tiszta nyomású hibátlan kiadásához «rövid tudósítást a magyar bibliáról» Szombathi János sárospataki tanár írt.

A XVII. század önálló és sikeres bibliafordítója *Káldi* György gyulafehérvári jezsuita (sz. 1570, mh. 1634); munkáját államköltségen Pázmány adatta ki Bécsben 1626., a 2. kiadás Nagyszombatban 1732., a 3. Budán 1782. jelent meg. Tudományos értékének megítélésénél szem előtt tartandó, hogy ez, az eredeti szöveg mellőzésével tisztán a *Vulgata nyomán készült*. Mint érthető, szabatos, könnyed nyelvű fordítás nyelvünk fejlődése szempontjából figyelmet érdemel.

Minden idáig említett magyar bibliafordítót, szakavatottságra és képességre nézve felülmul Leusden János utrechti orientalista magyar tudós tanítványa (1650—53), *Komáromi Csipkés* György (sz. 1628, mh. 1678 okt. 6), debreczeni tanár (1653—56) és lelkipásztor, a kinek az eredeti kánonszöveg alapján készült kiváló művét az 1680. évi margitai zsinat helybenhagyása és ajánlása alapján I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem szándékozott kinyomatni. A bekövetkezett országos változások miatt azonban csakis 1718 végén kerülhetett ki e mű a leydeni nyomdából, noha a címlapon 1685 van nyomtatva kiadási év gyanánt. A temérdek viszontagságon átment Csipkés-féle biblia ma már kevés példányban van forgalomban, bár szövegűség tekintetében és tudományos szempontból minden előtte közrebocsátott kiadványnál értékesebb és használhatóbb.

A magyar lutheránusok a Károli fordítását használták és használják nagyobbára ma is; számukra és körükből *Torkos* András győri lelkész fordította le az újszövetséget s fia József adta ki Wittenbergben 1736. Szintén újszövetségi fordító Szeniczai *Bárány* György szentlőrinczi lelkész és fia János; munkájuk megjelent Laubanban 1754. *Institoris* Mihály pozsonyi lelkész (1758—1803) előszóval látta el Károli bibliáját (Lipese 1776).

Kiadatlanul kéziratban van a debreczeni kollégium könyvtárában nagymegyeri *Besnyei* György madari ref. lelkipásztor és mátyusföldi esperes fordítása, az ószövetség 1006, az új 344 lap terjedelemben, részekre és versekre osztással, de az előző bibliakiadások pótlásai és útalásai nélkül. Ha maga Besnyei nem jelezte volna is a kézirat címlapján, hogy ezt a munkát «az eredeti 'sidó, káld és görög nyelvekből 1737-ben *leírta*», akkor is megállapítható volna, hogy itt nem közvetlenül az eredetiből eszközölt fordítással, hanem ha szinte nem

is egészen a Károli és főképen Csipkés nyomán leírt, de azok szerint készült kézirattal van dolgunk, a mennyiben ő e két régebb bibliafordító stílusát simítgatta, egyengette, folytonosan arra törekedvén, hogy kifejezései a biblia szent komolyságához és tekintélyéhez méltók legyenek. Mint sok fáradsággal és türelemmel készült gondos, tiszta, könnyen olvasható kézírás érdekes és értékes paralipomenon.

A XIX. században róm. katolikusok és protestánsok egyaránt buzgólkodtak az előző fordítások javíthatóságán és kivált az 1804-ben alapított angol bibliaterjesztő társulat árasztotta el jutányos árú kiadványaival az egész föld, közelebbről hazánk keresztyén vallású népeit. A róm. katolikusok mindig a Vulgata szerint igazították nyelvünk fejlődéséhez mérten a bibliafordításokat. Így Káldi átdolgozott munkáját kiadta *Szepessy Ignác* pécsi püspök hat kötetben (Pozsony 1834—35); ez utóbbit stílus szempontjából javítva újból kiadta *Szabó József* esztergomi theol. tanár 200 képpel (Pest 1851); később javította s korszerű sima nyelven közrebocsátotta *Tárkányi Béla* (élt 1821—86) Egerben 1865, a II. kiadást sajtó alá adta *Samassa* egri érsek 1892.

E század protestáns bibliafordítói a zsidó születésű Bloch (*Ballagi*) Mór budapesti ref. theol. tanár, a ki Mózes öt könyvét fordította és adta ki öt kötetben (Buda 1840, 41), Jósua (1842). *Ince* Dániel nagyenyedi theol. tanár és *Herepei* Gergely kolozsvári ref. lelkipásztor az újszövetséget gyakorlati magyarázatokkal ellátva adták ki (Kolozsvár 1842—54). *Bolemann* István pozsonyi luth. theol. tanár Róm, 1 és 2 Kor magyarázata kapcsán (Pozsony 1860), *Menyhárt* János debreczeni ref. theol. tanár (Debr. 1861) a pásztori levelek, *Erdős* József (Debr. 1894) a Zsid. levél exegesisével, *Masznjik* a Pál levelei magyarázatával (Pozsony, 1895) összefüggésben e leveleknek, *Kecskeméthy* Cs. István pedig az angol biblia-társaság kiadványául külön füzetkében Márk evangéliomának fordítását bocsátották közre.

Nevezetes bibliafordító *Kámory* Sámuel (élt 1830—1903) pozsonyi luth. theol. tanár, a kinek közvetlenül az eredeti szöveg alapján készült teljes bibliafordítása Pesten (1870), az ótestamentomi apokryphus könyvek görög szövegből való fordítása pedig Pozsonyban (1877) jelent meg. A Károli-féle újszövetség *Menyhárt* János, Győri Vilmos és Filó Lajos revisiójaként a brit és külföldi bibliaterjesztő társaság költségén került ki sajtó alól (Budapest 1898 és kisebb alakban, jutányos kiadásban azóta is többször), míg az *ószövetség revisiója* többek közreműködésével — inkább mutatványpéldány jelleggel — ugyanezen révén Budapesten (1898) jelent meg, de számos nyomtatási hibái és fogyatékoságai miatt, a melyekre Venetianer Sándor (Az új ószövetség,

Szeged. 1900) mutatott rá, a közforgalomba bocsáthatónak nem bizonyult. Ez az egyébként kiváló értékű munka újabb átnézés és bizottságilag történt gondos egyeztetés után a brit és külföldi biblia-társulat költségén és kiadásában, mint az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott Károli-féle ószövetségi bibliafordítás végre valahára 1905-ben, Budapesten, Hornyánszky V. nyomdájából közforgalomba került. Kiegészítő része lesz az ugyanazon elvek szerint átdolgozandó *újszövetségi kánon*, a melynek az egyes megbízott szakférfiak által eszközölt revisióját, folyó évi február hóban Petri Elek elnöklete alatt az egyeztető bizottság (melynek tagjaiként jelenvoltak Dicsőfi József, D. Erdős József, dr. Masznyik Endre, dr. Kecskeméthy István, Marton Lajos) felülvizsgálat alá vette és intézkedett arra nézve, hogy rövid idő múlva az újszövetség is, a Károliénál sikerültebb, hívebb, korszerű magyar fordításban jelenhessen meg.

V. ö. *Bod Péter*, Szent bibliának históriája. Nagyszében 1748. II. kiad. 1756. *Varga István*, Az új testamentomi szent írásoknak critica históriája. Debreczen 1816. *Ballagi Mór*, Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül, a Nyelvtud. Közlemények III. kötetében. Pest 1864. *Balogh Ferencz*, A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debr. 1872. 161—183. lap és Hauck Realencyklopædiájában 175—178. I. *Radácsi*, A Károlyi biblia háromszázados örömnepének emlékkönyve. Spatak 1891. *Kenessey*, Károli Emlékkönyv. Budapest 1890. *S. Szabó J.*, Károlyi Gáspár élet- és jellemrajza. Spatak 1890. *Duka T.* a The Bible Society Monthly Reporterben 1892. 48. sz. *Szóts F.*, A Prot. E. I. Lapban 1896. 15. sz. Magok az ezen tárgyalás rendén felsorolt egyes kiadványok.

Francia, olasz, spanyol, portugál, oláh.

a) Franciaországban a hívek lelki szükséglete és a vallási felvilágosodás iránt érzett érdeklődés szolgált az első bibliafordítások keletkezésének indokául, és itt épen úgy, mint hazánkban, a reformáció hozta létre a legsikeresebb termékeket. Első helyen említendő *Waldus* (Valdo) Péter, a lyoni szegények (pauperes de Lugduno) gyülekezetének alapítója, a ki 1170 táján Ansa István lelkész barátja által a biblia több részletét francziára fordíttatta s a nép között terjesztgette. III. Incze mindenképen igyekezett ezeket a veszedelmes iratokat megsemmisíteni, mindazáltal maradt fenn belőlök néhány példány az ósvaldens irodalom nagybecsű emlékéül.

Az újszövetségnek a Vulgata nyomán készült első francia fordítása nyomtatásban 1477-ben Lyonban, a teljes biblia pedig tíz év múltán Párisban jelent meg. E kiadványoknál sokkal becsesebb *Faber*

Jakab, tulajdonképen Jacques Le Fèvre d'Étaples (Stapulensis sz. kb. 1445, mh. 1536) párisi bölcsészeti tanár, humanista és theologus bibliafordítója, mely 1523-ban Colines Simonnak, Robert István ismert nevű könyvnyomdász mostoha apjának, műhelyéből a szerző neve nélkül került forgalomba; készült a Vulgata nyomán, de az újszövetségi rész a görög eredeti szöveg figyelembe vételével. Helyesbítve megjelent Antwerpenben 1530 és később is többször. Ez az *antwerpeni* biblia. V. ö. *Quiévreur*, La trad. du N. T. de Lefèvre d'Étaples 1894.

Le Fèvre újszövetségi fordítását másolta le alig némi változtatással Kálvin nagybátyja, a szintén noyoni születésű Robert Péter (ismertebb nevén *Olivetanus*), a ki mint genfi magán-tanító egy év alatt, inkább latin fordítások, mint a héber eredeti szöveg alapján fordította le az ószövetséget, illetőleg Le Fèvre után másolta az újszövetségi iratokat. Munkáját a valdensek adták ki 1535 ben Serrières községben Neuchâtel közelében; revideálva megjelent 1546-ban és aztán folytonosan (talán épen Kálvin és Béza által is) javítgatva Genfben és Lyonban többször.

Közvetetlenül a kánon eredeti szövegéből, de az előző francia nyelvű kiadványok szem előtt tartásával készítette a genfi lelkészi kar, élén a tudós Bertrammal, továbbá Béza, Goulart, Fay és többek közreműködésével az 1588-ban Genfben közrebocsátott fordítást, az úgynevezett *genfi* bibliát, a melynek stílusa azonban a francia nyelvfejlődés kívánalmait századokra terjedőleg nem elégíthette ki. A nyelvnek időről-időre korszerűbbé tételén fáradoztak: *Diodati* (Genf 1644), *Martin* (Utrecht 1696 és a teljes írás 1707), a genfi lelkészi kar (1693. 1712. 26), *Roques* baseli lelkész, a Martin fordítását revideálva (1744), *Ostervald* neuchâтели lelkész, a ki a régi fordítások kenetes zamatát mellőzve, teljesen újkori francia stílusban tette közzé a kánont (1724. 44), továbbá *Oltramare* theol. prof., a ki az újszövetséget hű és megfelelő módon fordította le (1872).

Az örökölt francia fordításokat az eredeti kánonszöveggel való beható egybevetések alapján revideálta a francia bibliatársaság és ezen réven látott napvilágot az ószövetség (1881), aztán a tudományos kívánalmaknak is megfelelőleg az újszövetség (1894).

A francia róm. kath. egyház szintén meglepő érdeklődést tanúsított a bibliának nemzeti nyelvre való lefordítása iránt. A löweni theol. fakultás tanárai, főképen *Leuze* Miklós és *Larben* Ferencz revideálták az antwerpeni bibliát stílus szempontjából, voltaképen pedig azért, hogy azt használaton kívül helyezték és végképen kiküszöböljék. Ez a Lefèvre-féle változtatott szöveg 1550 óta számos kiadást ért, míglen kiszorították a közvetlenül a Vulgata szerint készült római katolikus színű, korszerűbb nyelvű fordítások, a melyek közül a neve-

zetesebbeket *Denys Amelote* (1666), *Simon Richard* (1702) és *Quesnel Pascasius* (1687. 94) oratorianusok, továbbá *Calmet* Ágoston benzés (1707) készítették. Ezek a Vulgata szerint, dogmatikai czélzattal tolmácsolt francia bibliák azonban, a mily alkalmasak lehetnek missiói használatra, épen olyan értéktelenek tudományos, bibliai philologiai szempontból. Annál érdekesebb és értékesebb francia philologusra nézve

a *graubündeni* népbiblia nyelve, mely a számtalan elágazású francia idiomákkal való összehasonlítás tekintetéből a figyelemre méltó nyelvi jelenségek halmazát tünteti föl. Ilyen nyelvű bibliafordítások 1560-tól mind e mai napig jelentékeny mennyiségben kerültek forgalomba. V. ö. *Rausch*, *Geschichte der Litteratur des Rhäto-Roman. Volkes*. Frankfurt 1870.

b) Kevés mondani valónk lehet kritikai alapon az *olasz* és *spanyol* bibliafordításokról. Az előbbieket nyomai a monda szerint *Voragine* Jakab genovai püspökig (mh. 1298) vezethetők vissza; a párisi és olasz könyvtárakban található legrégebbi frott maradványok szintén azt igazolják, hogy a XIII. században még figyelemmel voltak a fordítók az újszövetségi görög szövegre, de azért inkább csak a Vulgata szerint dolgoztak és segédeszközkül a régi francia bibliakiadásokat is használták.

Az első nyomtatott olasz bibliát *Malherbi* Miklós camaldolii apát bocsátotta közre (Velenceze 1471). Az ettől kezdve megjelent olasz újszövetségi kiadások fordítói közül említésre méltók: *Bruccioli* (Velenceze 1530), *Zaccaria* dömés (1532), *Massimo* benzés (görögből Lyon 1551), *Béza* (Genf 1562), *Diodati* genfi theol. prof. (Genf 1607), *Glicchio* (Glück) *Gottlob* (1743), főképen *Martini* Antal firenzei érsek (Torino 1776), a kinek fordítását 1813 óta a londoni bibliatársaság is terjeszti.

c) A *spanyol* újszövetségi fordítások XIV. és XV. századbeli maradványai a párisi könyvtárban találhatók; ezek úgyszólván egytől-egyig a Vulgata nyomán készültek, részben a régebbi francia fordítások segítségével. Megemlíthetők *Enzinas* (Antwerpen 1543), *Perez* (Genf 1556) újszövetségi fordításai és *Valera* Cyprián (Amsterdam 1602) recenziója. Csak érintőleg jegyezzük meg, hogy az ótestamentomi könyveket a castiliai zsidó tudósok, kivált pedig *Arragel* Mózes rabbi fordította le nagy gonddal az eredeti szövegből 1425 táján. A londoni bibliatársaság 1828 óta a *Phil. Scio de S. Miguel* kath. lelkész által fordított és Valenciában 1790-ben magyarázatokkal bővítve kibocsátott spanyol biblia szövege szerint nyomatja és terjeszti a szentírást, ezen kívül az újszövetséget külön cataloniai nyelvjáráson is.

d) *Portugál* nyelven az első újszövetségi kiadás *Ferreira d'Almeida*

kath. lelkész fordításában jelent meg (Amsterdam 1681). Itt is az angol bibliatársaság karolta fel az ügyet azzal, hogy Pereira de Figueiredo 1778. évi, kommentárral is ellátott lissaboni kiadású szövege szerint nyomatja és terjeszti a bibliát.

e) A neolatin, vagyis román nyelvcsaládhoz tartozó nemzeti nyelvekre történt bibliafordítások közül nem szabad kifelejtenuk az első oláh újszövetséget, a melyet *I. Rákóczi György* erdélyi fejedelem megbízásából fordított le *Silvester* szerzetes. E mű teljes címe *Szabó Károly* közlése szerint (Régi Magyar Könyvtár II. kötet, Budapest 1885. 190. lap 684. sorszám alatt) ez volna: «*Noulu Testamentu sau Impăcarea, au Legea Ncauă alui Js. Chs. Domnului nōstru. Izvoditu cu märe socotintia, deîn izvodă Grecéscu, și Slovenéscu, prë limba Rumanească, Cu îndemnarea și porunca, deîn preună cu toată cheltuála, Amariei sále, Georgie Rakoczi Craiulu, Ardealului, iproă. Typaritusau intru a Mariei sale Typografie, Dentăiu nōwu, In Ardealu in cetatea Belgradului. Aniă, dela întruparea Domnului si Mantuito-riului nōstru Js. Chs. αχMH (= 1648). Lună lui Genăriu x (= 20)*». 2-r. 330 levél. — *Elül*: címl., ajánlás *I. Rákóczi György* erdélyi fejedelemhez, előbeszéd 6 sztan levél. Az ajánlást *Simeon Stefanu*, belgrádi, vládi, máramarosi és egész Erdély országi érsek és metropolita írta alá. — A címlevél hátlapján Rákóczi György fejedelmi címere, s az ajánlás után a negyedik levél hátlapján a gyulafejevári metropolitai pecsét látható fametszetben. Fordította, mint előbb jeleztem, *Silvester* szerzetes.

Ebből az *I. Rákóczi György*-féle oláh bibliából még négy évtized múltával is szép számú példányok lehettek készletben; erre következtethetünk *Klobusitzky* Ferencznek, *I. Rákóczi Ferencz* árvái jószágigazgatójának, Zétényben 1690. október hó 5. napján kelt s Nagy Gergely ecsedi tiszttartóhoz intézett levele eme tételéből: «*Az oláh bibliákat kegyelmed csak adja el, ha árusa találkozik.*» (V. ö. *Századok*, 1871. 718. l.) Mindamellet Szabó Károly az idézett helyen csak két meglevő példányról tesz említést; egyik a máramarosszigeti ref. lyceum könyvtárában, a másik Balázsfalván Cipariu Timotheus (mh. 1887) birtokában maradt volna fönn korunkig. Én az ezen mű létezése felől tudakozódó kérdéseimre azt a kedvezőtlen választ kaptam, hogy az oláh biblia ma már sem az egyik, sem a másik nevezett helyen nincs meg. Vajha e jelenlegi jelzés után valahonnan előbukkanna még legalább egy példány.

Szláv népnyelv-csoport.

a) Az egyházi ószláv nyelven készült fordításokat a IX. század óta sokan sokképen igyekeztek javíttatni és az így revideált kiadások közül legjelentékenyebb a *Gennadius* novgorodi érsektől közrebocsátott teljes biblia (Moszkva 1499), a mely részben a Vulgatából van fordítva; ennek javított szövege az *ostroggi* biblia (megjelent Ostrogbán 1581). A XVIII. századtól kezdve a csárok és csárnók is érdeklődtek a bibliafordítás ügye és előbbvitale iránt, így Nagy Péter czár 1703 táján óhajtotta volna a hivatalos egyházi szláv nyelvű bibliát az orosz nép köznyelvére átültetni, de szándéka a fordítással megbízott Glück nevű lelkész halála miatt nem valósulhatott meg. Erzsébet csárnő 1744. évi rendeletéből készült és 1751-ben megjelent a híres *Jelizaveta* biblia, mely később számos lenyomatban került forgalomba. Nevezetes a kyrillos-féle betűkkel nyomtatott *budai biblia* is, mely az 1788-ban Kiebben kiadott egyházi szláv nyelvű szöveg szerint jelent meg Budán öt kötetben 1804-ben; az újszövetség az ötödik kötetben van: Biblia Knigi Svjaščennago Pisanija.

I. Sándor czár engedélyével 1812-ben a brit bibliatársaság mintájára megalakulván az orosz bibliatársaság, ennek kezdeményezésére zsinati jóváhagyással *Philaret* theol. igazgató, később moszkvai metropolita többek közreműködésével lefordította és kiadta az újszövetséget 1824-ben. Még kedvezőbb lett a helyzet II. Sándor czár trónra lépésével (1856), a mennyiben az 1857. évi zsinat az egyházi szláv szöveg érintetlenül hagyása mellett, a bibliának népnyelven való kiadását is szükségesnek ismervén el, a pétervári, moszkvai, kievi és kazani theol. akadémiák tanárai, főképen pedig Lovjagin (görög) és Chwolson (héber) exegeták, az egész szentírást az eredeti szöveg egybevetése alapján lefordították az orosz köznép nyelvére. E munka egy kötetben 1876-ban jelent meg s ezt terjeszti a brit bibliatársaság is.

b) Cseh nyelvű bibliai részletfordításokkal már a XIV. században találkozunk; közülök az újszövetség a Husz előtti időből fennmaradt következő nevezetesebb teljes cseh biblia kéziratokban van meg, úgymint: *dresdeni* biblia 1390—1410-ből (az ottani kir. könyvtárban), *leitmeritzi* biblia 1411—1414-ből (szintén), *olmützi* biblia 1417-ből (szintén) és 1416-ból a glagolita írású *emmausi* biblia, melyet a benecések prágai Emmaus szláv zárdájáról neveznek így.

Husz János (sz. 1369 Huszineczben, megégettett 1415 jul. 6 Konstanzban) cseh reformátor és utána többen, főként Lupáč Márton (mh. 1468) nyelvi szempontból javíttatták az előttök készült cseh fordításokat s így jelent meg az első teljes cseh biblia nyomtatásban

(Prága 1488., később 1537. 49.). Ezeknél a Vulgata szövege szerint készült fordításoknál sokkal sikeresebb és értékeesebb a cseh testvérek egyesülete fejének, prágai Lukácsnak (mh. 1528) kezdeményezésére Blahoslav János által, görög szöveg alapján, megbízásból készített újszövetségi fordítás (1564. II. kiad. 1568), mely az ő és társai együttes munkája folytán létrejött ószövetségi fordítással a morva *kralitzi* teljes bibliában is (1579—93) napvilágot látott. Némi javítgatással ezt a kiadást bocsátották közre azóta időről-időre.

c) *Lengyel* nyelven a reformáció előtti időkből ószövetségi, kiváltképen zoltárfordítási töredékek maradtak fenn. Ilyen a *Hedvig* királynő zoltára 1396-ból és a Linz mellett levő floriani apátság pergament kéziratós zoltára a XIV. század második negyedéből.

A XV. század derekán készült a *Zsófia* királynőről elnevezett ószövetségi *töredék*, a mely régi lengyel nyelvemlék a sárospataki református kollégium könyvtárának tulajdona s az őrzés helyéről *sárospataki* bibliának is szokták nevezni. Mivel róla idáig részletesen tájékoztató alaki és történelmi leírás tudtommal nem jelent meg, némi kitéréssel bár, közlöm azokat a vonatkozó adatokat, a melyekről Horváth Cyrill, volt sárospataki kollégiumi könyvtár-igazgató, szíves értesítése révén szereztem tudomást. E szerint a) A könyv folio alakú hártya codex; jelenleg 185 levélből áll (régente és eredetileg jóval több volt benne; hanem, úgy látszik, bárbar kezek szorgosan tépték, vagdalták s különösen a végén sok kivágott levélnek a széle látható) és sárga bőrbbe van kötve. Ez a kötés, mint a kívül reá préselt M. D. LX. II. évszám mutatja, 1562-ből való, maga a codex azonban, mint jeleztem, a XV. század közepén készült; erre vall különösen a nyelvének régiessége. Írása rideg barát-gót; a lapok 2—2 hasábosak; a fejezetek címei és a könyvek felírásai vörösek; itt-ott nagy kezdőbetűk; szélbejegyzések, parallel utalások teljességgel hiányzanak. Általában a leírás tiszta, szép és szabatos munka. Különös figyelmet érdemel az első lap, melyet színes virágfűzér fon körül s díszes kezdőbetű ékesít. A lap alján eredetileg három címer díszkedett; a középső azonban ma már teljesen kikopott; ellenben a két szélső még igen jó karban van. Az első (bal) Lengyelország ezüst sasát ábrázolja, koronával; a második (jobb sarok) lovas vitéz, kezében kivont pallas, felöltőjén Magyarországnak kettőskeresztes címere.

β) A codex tartalma: Mózes öt könyve, József, Bírák, Ruth, Királyok: I. k. 1—30. fejezet + III. k. 13 — ff. + IV. k. 1., 10—24 f. és még egy kis darab. Paralipom.: I. k. 5—24. f. + II. k. 6—9. és 21—36. fej. Eszter 8—10. Nehémiás (eleje), Jeremiás 1 (az eleje ennek is hiányzik) — 11 (vége hiányzik), Esdrás II. k. 7 — (végig). — Tóbiás 1—13, Judith 3—12. Megjegyzendő azonban, hogy az itt

kezdőnek vagy utolsónak jelölt fejezetek rendszerint csonkák, amazoknak az eleje, ezeknek a vége hiányzik.

γ) A codex fedelének belső oldalain több bejegyzés olvasható, ezek azonban — természetesen — mind újabbkoriak. Különösen érdekes az első táblán levő bejegyzés a XVI. század végéről, vagy a XVII. elejéről. Ez a bejegyzés lengyelből magyarra fordítva így hangzik: «Ezeket a könyveket Jeromos fordításából, Kázmér lengyel királynak, Zsigmond király atyjának idejében, Kázmér anyjának, Zsófia lengyel királynénak kívánságára, Krisztus születése után 1455-ben Jaszovicz András, ama királynénak káplánja (a krakkói egyetemen theologiai tanár, koreczyni parochus) fordította le és leírtatta Neopolisban, Krakkótól tíz mértföldnyire. NB. Nincs itt az újtestamentom, Salamon Példabeszédei, Prédikátor, az ő énekei, Sirák bölcsesége, 4 nagyobb és 12 kisebb proféta, Makkabéus és Esdrás π íííí könyvei.»

A codex nem jelzi, de Horváth Cyrill úgy tudja, hogy a mű leírója Petrus de Radoszyc volt, Koreczynban jegyző s a könyv eredetileg az összes ószövetségi történelmi könyveket felölelte az apokryph Makkabéusok kivételével.

δ) A codex 1627-ben Lesznóról került Sárospatakra. Ki hozta el s mikép, bizonytalan; annyi tény, hogy a sárospataki könyvtár I. Rákóczi György és fia Zsigmond könyvtárával együtt a Rákóczi családtól örökölte a XVII. század közepén. Először említi Teleki Domokos, Bécsben 1796-ban megjelent «Hazai Utazások» című munkájának hatodik lapján (de hibásan). Majd 1821-ben Majláth János gróf kérdezősködik a sárospataki iskola vezetőitől a dolog iránt. Abban az időben Szombathi János volt a kollégium könyvtárigazgatója, a ki 1821 decz. 15-én elkészült a felelettel. Ezenkívül még a Niemcewicz Julián-féle *Rerum Polonicarum* tom. II. elején lehetett e codexről olvasni. Ezek az itt említett «forrás»-ok (Majláth a saját értesüléseit 1822-ben Rzewuska grófnéval közölte) fölkeltették a lengyel tudós világ figyelmét — mintegy húsz év múlva. Így történt, hogy Stanislaus eques de Przylek Przylecki 1844 szept. 24 kelettel Leopoldból felkérte a kollégiumot, hogy a codexet, ha még megvan, másoltassák le betűről-betűre és a másolatot küldjék el hozzá, hogy mint nagybecsű nyelvemléket nyomtatásban is kiadhassa. Az eredményről nincs adatunk; lehet, hogy a másolat elkészült, el is ment Galicziába és ezen a réven adhatta ki Malecki 1871-ben Lembergben.

A reformációtól kezdve az egyes lengyel ajkú hitfelekezetek nagy buzgósággal hozzáláttak a bibliafordítás munkájához is. V. ö. *Ringeltaube*, Gründliche Nachricht von polnischen Bibeln. Danzig 1744. Így jött létre Albert porosz herczeg kezdeményezésére Seclatianus, vagyis Sieklucki königsbergi luth. lelkész újszövetségi fordítása (Königs-

berg 1551. 52.). *Radziwill* Miklós fejedelem (1515—65) megbizásából és költségén, lengyel s külföldi theologusok közreműködésével, az eredeti szöveg és különböző fordítások nyomán napvilágot látott Brestben (1563) a lengyel reformátusok bibliája, a melyet azonban Socin-féle czélzatai miatt mellőztek és helyébe a Janicki Márton ref. lelkipásztor által készített újszövetségi fordítás revideált szövegét fogadták el (Danzig 1606, a teljes biblia u. o. 1632). Ezt az úgyszólván teljesen új fordítást, az úgynevezett *danzigi* bibliát használják a lengyel protestánsok, a socinkövetők ellenben részint a Budny-féle (Nieswiez 1572), részint a Czechowicz-féle (Rakow 1577) fordítást. A katolikus lengyelek közt pápai engedéllyel a Wujek jezsuita Vulgatából készített fordítása használható (újszövetségi rész Krakkó 1593, ószövetség 1599 és azóta többször).

d) A *litvánok* (lengyelül litvini) nyelve az indogermán nyelvcsalád töredéke, a litu-szláv nyelvcsoporthoz tartozik s az óporosz, a litván és a lett nyelvrokonságot foglalja magában. Litvánia területén, keleti Poroszországon északi részében több mint 150 ezer protestáns lakik, a kik számára a bibliát Luther szövege nyomán először Willent fordította le (1579). Az első tekintélyesebb bibliafordítás azonban Bretken lelkésznek a munkája, mely kéziratban maradt fenn a Königsbergi egyetemi könyvtárban. Különlegesebben a litván reformátusok számára Chylinski Sámuel fordította le önállóan a bibliát a danzigi lengyel biblia kalauzólása mellett; műve megjelent Radziwill Boguslaw (1620—70) támogatásával Angliában. Csak három hiányos példány van belőle. A lutheránusok újszövetsége 1701-ben került ki sajtó alól Königsbergben mint Bythner esperes munkája. Új lenyomatban, a porosz litván nyelvjáráshoz alkalmazott szélmagyarázatokkal megjelent Berlinben 1866, később is többször.

e) Az első *lett* nyelvű biblia fordítója Glück Ernő lelkész; munkája megjelent Rigában 1685—89; aztán Königsberg 1739 és javítva Mitau 1877. V. ö. *Rhesa*, Geschichte der lithauischen Bibel. Königsberg 1886.

f) A *bolgár* ajkú orthodox hitűek részére a brit és amerikai bibliatársaságok gondoskodtak népnyelvre fordított bibliákról. Újszövetségi kiadások: Smyrna 1840. 50. Bukarest 1853. Konstantinápoly 1866 és többször. Ószövetségi kiadás: Konstantinápoly 1862—64, teljes biblia az eredeti szöveg alapján ugyanott. 1868. 71. 74.

g) *Szerb* népnyelvre Vuk az új (Bécs 1847), Daničić az ószövetséget fordította le és adta ki (Belgrád 1868). Az 1831-ben latin írással és a Vulgata párhuzamos szövegével Budán nyomtatott, hat részből álló kath. szerb biblia fordítója Katančić Péter.

h) Steiermark, Karinthia és Krajna protestáns szlávjai, azaz a

szlovének számára már a XVI. században készültek bibliafordítások, a melyeket azonban az ellenreformáció viharai nagyobbára elsepertek. V. ö. *Kostrenčić*, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der prot. Litteratur der Südslaven in den J. 1559—65.* Wien 1874.

Első fordító volt *Truber* krajnai reformátor (1507—1586), a ki 1538-ban Laibachban kezdte terjesztetni a reformáció elveit, majd száműzve Württembergben kiváló értékű irodalmi tevékenységet fejtett ki. Közvetlenül az eredeti szövegből fordított újszövetsége megjelent Tübingenben (I. rész 1557, II. rész 1560—77 és együtt 1582). V. ö. *Ahn*, *Bibliographische Seltenheiten der Truberlitteratur.* Leipzig 1894.

Nevezetes Dalmatin György szintén az eredeti szöveg nyomán, de Luther és több más fordító munkájának figyelembe vételével készített teljes szlovén bibliafordítása (Wittenberg 1584), melynek jó hasznát vették a későbbi revisorok.

i) A horvát és dalmát protestánsok számára Dalmata Sámuel és Consul István fordította és adta ki az újszövetséget glagolita írással és oldalszedésben közölt kyrillosi betűkkel (Tübingen 1562. 63.); míg a Vulgata nyomán Kačić Bertalan által készített szerb-horvát, vagyis *illyr* nyelvű újszövetség 1640-ből a Propaganda római könyvtárában kéziratban hever.

k) A *szlavón* ajkú magyarországi protestánsok nyelvére Küzmics István fordította le görögéből az újszövetséget (Halle 1771. Pozsony 1818. Kőszeg 1848); míg a *tót* biblia szerzője Palkovič (Győr 1829). A brit bibliatársaság által terjesztett *Nový Zákon pána a spasitele našeho Ježíše Krista* legújában Prágában kerül ki sajtó alól.

Norvég, dán, svéd, finn, lapp.

a) A skandináv félsziget államai közül *Norvégiában* és *Islandban* található a legrégebb nemzeti irodalmi termékeknek és így a bibliafordításnak is a nyomai. A reformáció előtti időkből azonban, csakis a XIII. században, a Vulgata nyomán készült egyes ószövetségi töredékek, az úgynevezett kopenhágai kéziratok maradtak fenn. Nevezetes régi újszövetségi fordítás a Gottskalksoné, a ki Luthertól tanult és az ő műve után dolgozott; munkája megjelent III. Keresztély király költségén 1540-ben; továbbá Einarson luth. püspöké (ószövetségi könyvek 1580) és Thorlakson teljes bibliája (Island 1584). A későbbi időszakban több revideált bibliakiadásról gondoskodott a norvég luth. egyház és a brit bibliatársaság, sőt 1823-ban Máté evangélioma färői nyelvjáráson is megjelent.

b) *Dániában* a középkor folyamán fordítottak a szerzetesek

egyres bibliai könyveket a Vulgatából, mindamellett a dán nemzeti nyelvű biblia létrejövetelének oka tulajdonképpen a reformáció volt. Első munkások e téren II. Keresztély király s Mikkelsen polgármester, kiknek a Vulgata, főképen pedig Erasmus és Luther fordítása nyomán készült újszövetségi fordítása Leipzigben jelent meg 1524. Ugyanezen a nyomon, de sikeresebben dolgozott a dán Luther, *Pedersen* (Antwerpen 1529); a teljes biblia meg 1550-ben Kopenhágában került ki sajtó alól. Közvetlenül az eredeti szövegből fordította *Resen* püspök előbb az újszövetséget (1605), aztán a teljes bibliát (1607). Fordítását idő múltán többen javították; legismeretesebb és legnevezetesebb a *Martensen* püspök vezetése alatt több dán tudós közreműködésével készült és 1872-ben közzétett revideált teljes biblia, a mely mellett még megemlítendő Skat Rördam kopenhágai püspök újszövetségi jeles kiadványa 1886. 94—95.

c) *Svédországban* szintén a reformációval kezdődik a nemzeti nyelvű bibliafordítás. A valamivel előbb készült és jobbára ószövetségi részletfordításoknak kritikai értékét csökkenti az, hogy az eredeti szöveg mellőzésével a Vulgata nyomán jöttek létre. *Vasa* Gusztáv svéd király az a férfiú, a ki nemzetének állami, polgári, nyelvi függetlenségét és önállóságát biztosította és a bibliának svéd nyelvre való lefordításáról s kiadásáról is gondoskodott. Az újszövetséget Luther műve alapján, a király megbízásából *Andreae* Lőrincz kancellár *Petri Olaffal* együtt fordította (Stockholm 1526), a teljes biblia pedig *Petri Lőrincz* érsek és testvére *Petri Olaf* fordításában jelent meg (Upsala 1540—41). Ez a svédek nemzeti bibliája ma is. Bár sok ízben és sokan foglalkoztak a nyelve korszerűsítésével, főképen a III. Gusztáv királytól 1773-ban megbízott 21 tagú tudós társaság, majd az ő haláluk után új tagok, de munkájok nem talált köztetszésre. Újabban *Sundberg* uppsalai érsek *Thorén* és *Johanson* tudósokkal együtt az eredeti szöveggel is egybevetett és átdolgozott újszövetségi kiadást bocsátott közre 1882-ben, a melynek nagy tekintélyt ad az, hogy a svéd protestáns zsinat jóváhagyását és a királyi megerősítést is megnyerte. V. ö. *Schinmeyer*, *Vollständige Geschichte der schwedischen Bibelübersetzung 1777.* és *Hauck* *Realencyklopædiája* 1897.

d) *Finnország* (Suomi) a XII. és XIII. századtól kezdve 1809-ig svéd tartomány volt, azóta pedig Oroszországgal egyesített nagyfejedelemség. Lakosainak száma kereken két millió, a melynek 98 százaléka lutheránus, 40—50 ezer görögkeleti, a többiek reformátusok, katolikusok és zsidók. Nemzeti nyelvök művelését és mai fejlettségi fokra jutását a finnek a reformációnak köszönhetik, mert azelőtt a közéletben általában svéd nyelven beszéltek.

A finnek nekünk magyaroknak nyelvrokonaink, a mit egyebek

közt a finn és magyar nyelv egyaránt csengő, tiszta, erőteljes jó hangzása, verselésre kiválóan alkalmas volta, nyelvtani alakjainak ragos és képzős jelenségekben való bőséges gazdagsága, különösen meg bizonyos fogalomkörök szavainak egyezése igazol. V. ö. *Budenz*, Finn nyelvtan, olvasmányokkal és szótárral. II. bővített kiadás, Budapest 1880. Ifj. *Szinnyei* József, Finn-magyar szótár, Budapest 1884.

A finn irodalmi nyelv első, prózai terméke újszövetségi bibliafordítás, melyet Luther híve és barátja Agricola Mihály, Åbóban 1557-ben elhalt püspök készített és adott ki Luther fordítása nyomán 1548. A teljes biblia először Stockholmban látott napvilágot 1642-ben, azután 1683. 85. 1758. 1859.

e) A skandináv félsziget legészakibb részén lakó mintegy 30 ezer *lapp*, részint norvég és svéd, részint finn és orosz fennhatóság alatt van. Nyelvök a finnekével rokon, de különbözik attól példának okáért abban, hogy míg a *lapp* nyelvben a személyes névmásoknak és az igéknek kettős száma is van, ez a finnben nincs meg; továbbá a *lapp* nyelvben a névragozási esetek száma félannyi, mint a finnben. V. ö. Halász Ignác, Svéd-lapp nyelv, hat füzet. Budapest 1881—93.

Lapp nyelvű újszövetségi fordításról csakis a XIX. század kezdete óta lehet szó. Az első fordítók voltak Kildahl prépost és Gundersen néptanító, a kik 1822-ben a norvég bibliatársaság megbízásából fogtak hozzá a munkához, de fordításuk csakis Stockfleth lelkésznek (mh. 1866) revidiója után jelenhetett meg 1840 és azóta többször. V. ö. *Belsheim* közleményét a Hauck idézett Realencyklopædiájában 1897.

Kelta, újjörög, héber.

a) Az indogermán nyelvcsaládhoz tartozó *kelta* nyelv hat tájszólása közül a régibb keletű irodalmi emlékek számát tekintve első helyen említendő az *írek* nyelve.

Írországbán az evangéliomot 430 körül *Patrick* skót szerzetes hirdette, majd Erzsébet uralkodása alatt (1558—1603) a protestantizmus oly hódítást tett, hogy az anglikán egyház 1560-ban államegyházi tekintélyre emelkedett. E két történelmi mozzanat adott lendületet a bibliafordításnak, melynek legrégebb maradványai VIII. és IX. századbeli töredékekben maradtak fenn. Nyomtatásban 1595-től 1602-ig új ír nyelven az újszövetségnek csak egyes részletei láttak napvilágot, míg O'Donnell érsek 1603-ban az egész újszövetséget lefordította és kiadta Dublinban. E kiadvány azóta revidálva több ízben megjelent és arról is nevezetes, hogy Kirke skót lelkész ezt a fordítást nyomatta le latin betűkkel és ír-gael megjegyzésekkel az ír nyelvhez nagyon

hasonlító *gael* szójárason (London 1690). Külön *gael* nyelvű biblia-kiadások is jelentek meg Edinburgban 1767. 1783—1801. 26. 60. 80.

A *kymri* vagy *brit* nyelvű legrégebbi evangéliomi töredékek a XIII. és XIV. századból valók, míg az első *kymri* újszövetségi fordítás a Salesbury (mh. 1570) műve (London 1567), mely korunkig több javított kiadást ért.

Man sziget lakóinak nyelve kihalófélben van; erre a nyelvre a bibliát a londoni evangéliomterjesztő társaság megbízásából Kelly fordította le és rendezte sajtó alá többek közreműködésével 1770—72; azóta e kiadás lenyomatai vannak forgalomban.

Bretoni új szójárásra kath. részről Le Gonidec (Angoulême 1827), prot. részről Jenkins baptista hittérítő (1847) fordította le az újszövetséget a brit bibliatársaság megbízásából.

Cornwales lakóinak nyelve már kihalt. Máté evangéliomának XVIII. századbeli korni nyelvű fordításából maradt fenn némi töredék. V. ö. Reid, Bibliotheca Scoto-Celtica. Glasgow 1832.

b) *Újgörög* köznép nyelven Kalliupolites Maximos fordításában az eredeti szöveggel együtt 1638-ban Genfben jelent meg az újszövetség, aztán az eredeti szöveg mellőzésével Londonban 1703. Az előbbi kiadás a hollandi kormány, az utóbbi az angol lelkészek költségén. E fordítás és kiadás keletkezését elősegítette Lukaris Kyrillos konstantinápolyi pátriárka (1572—1638), a ki a protestantizmus eszméit a görögkeleti egyház reformálása érdekében, több buzgósággal mint sikerrel igyekezett érvényesíteni. V. ö. Pichler, der Patriarch Cyrillus Lukaris. München 1861. Az elfogult egyházi maradiság azonban megtiltotta a XVIII. század elején e bibliafordítások használatát. Ám a brit bibliatársaság fáradozásai folytán sikerült a Maximos munkájának újból való nyomtatását és terjesztését kieszközölni s így jelent meg ismét az újszövetség és az egész biblia 1810-től kezdve, de csakis 1835-ig, a mikor az orthodox görög egyház a bibliafordítások használatát hivatalosan kárhóztatta és ismételten megtiltotta, úgy hogy a bibliaárusok görög földön, kizárólag az eredeti görög szöveg nyomtatott példányait terjeszthetik.

c) A *héber* nyelvű újszövetségi fordítások közül nevezetes *Münster* Sebestyéntől Máté evangéliomának fordítása (Basel 1537, Páris 1541, Basel 1557); ugyanaz *du Tilliet* és *Mercier* fordításában (Páris 1555). A négy evangéliomot a Vulgatából a Propaganda céljára lefordította Jona János Baptista (Róma 1668); a Zsid. levelet *Christian* (Leipzig 1676 és többször). A teljes újszövetséget héberül kiadta *Hutter* Ilyés 12 nyelvű polyglottájában (Nürnberg 1599. 1602).

A XIX. században a zsidó missio céljára a londoni bibliatársaság fordíttatta le és terjeszti héber nyelven az újszövetségi kánont.

Kiválóan jeles és hivatott fordító a tudós *Delitzsch* Ferencz lipcei theol. prof. (mh. 1890), a kinek munkája számos kiadást ért.

* * *

Az újabb időkben, különösen a letúnt utolsó száz év alatt keletkezett bibliafordítások és revisiók sorozatát még ívszámra terjedőleg folytathatnók, ha egyenként fel akarnók említeni mindazokat a kiadványokat, a melyek részint az 1804 márczius hó 7. napján alapított brit és külföldi bibliaterjesztő társaság, részint a mellette és rajta kívül működő 79 hasonló czélú társulat buzgólkodása révén kerültek ki sajtó alól. Ezek a bibliafordítások azonban egytől-egyig az egyetemes művelődés, erkölcsi tökéletesbedés, felvilágosodás, szóval a keresztyénség örök igazságai és elvei terjesztésének missiói eszközei és mint ilyenek a tudományos kritikai taglalás keretébe nem illeszthetők be, egyebeket nem tekintve azért sem, mert a missiói bibliákból a kánon szövegére nézve nagy jelentőségű kritikai vonatkozások ki vannak zárva. Elég annyit megjegyezni, hogy ma már a biblia, részint teljes egészében, részint az újszövetség és a zsoltárok külön-külön 378 nyelvre lefordítva teljesíti magasztos hivatását s míg száz esztendővel ezelőtt az emberiség különböző nyelveinek egy ötöd részén olvasták, jelenleg az összes nyelvek hét tized részén, ötvenféle írásformában és évenként majdnem hat millió példányban terjeszti azt egymaga a *British and Foreign Bible Society*. Svédország és Island legészakibb pontjától Patagonia és Új-Zéland legdélibb pontjáig férfiak és nők egyaránt, mint megannyi fáklyahordók lobogtatják a lelki világ eme szövétnekét, s most már Ázsiában Schan, Tangkhul Naga, Chung Chia, Chhattisgarki, keleti Áfrikában Namwanga, Nyassa Nyika, Kamba és Masaba lakói, sőt a vakok is dombor nyomású kiadásban 13 nyelven olvashatják a szentírást. V. ö. *Ján* 3₁₆ számos nyelven és tájszóláson (*Specimens of languages*) London 1895; *Balogh F.*, A brit és külföldi bibliatársaság száz évi működésének és hatásának ismertetése, Debreczen 1903 és az ott jelzett irodalom; *Mittheilungen aus dem Hundertsten Jahresbericht* 1903—04. Berlin 1904.

DEBRECENI EGYHÉNYI KÖNYVTÁR
Lelt. 6.582-1967

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.